

O zaleđu hrvatske srednjovjekovne države

Prilog se bavi raščlambom vrela koja se odnose na zaleđe jezgre hrvatske srednjovjekovne države, tj. područje sjeveroistočno od županija Pset i Livno te je nastavak moje radne hipoteze prvi put objavljene 2015. da se županija Imota nalazila oko mjesta Aemate. To mjesto je u antici bilo jedno od središta Mezeja koji su naseljavali brežuljkast kraj sjeverozapadne Bosne bogat željeznom rudačom. Navedeni prostor promatra se iz geografskog, komunikacijskog, vojnog i ekonomskog aspekta. Analizira se rudarska aktivnost u antici na tom području, a zatim se na temelju spomena u izvornim dokumentima i na temelju mreže rimskih cesta koje su se granale iz Salone u Panoniju, redefinira trasa ceste kralja Kolomana i položaj Petrovog Gvozda, odnosno Željeznih Alpa. Sagledavaju se zatim posljedice lociranja Gvozda na područje gdje je cesta iz doline Sane skretala preko dinarskih planinskih prijevoja prema Kninu.

Uvod

Hrvatska županija τὰ Ἥμοτα (ta Imota) spomenuta je prvi i jedini put u 30. poglavlju *DAI* u odlomku koji navodi teritorijalnu organizaciju hrvatske države.¹ Prema istom poglavlju granica Hrvatske bila je na Cetini i Livnu,² što doslovno znači da se područje Imotskog u odnosu na tu granicu nalazilo u zaleđu. U znanstvenoj bilješci objavljenoj 2015. iznio sam početne argumente zbog kojih bi se županija Imota trebala ubicirati na područje oko cestovne postaje Aemate.³

¹ *DAI* I 30, 90-94, „Διμερίσθη οὖν ἡ χώρα αὐτῶν εἰς ζουπανίας ἰα', ἤγουν ἡ Χλεβίανα, ἡ Τζέντζηνα, τὰ Ἥμοτα, ἡ Πλέβα, ἡ Πεσέντα, ἡ Παραθαλασσία, ἡ Βρεβέρη, ἡ Νόνα, ἡ Τνήνα, ἡ Σίδραγα, ἡ Νίνα· καὶ ὁ βοάνος αὐτῶν κρατεῖ τὴν Κρίβασαν, τὴν Λίτζαν καὶ τὴν Γουτζησκά.“ U prijevodu prema *TOM I*, 78, „Zemlja je njihova podijeljena u 11 županija: Hlijevansku, Cetinsku, Imotsku, Plivanjsku, Pesentsku, Primorsku, Bribirsku, Nonsku, Kninsku, Sidrašku, Ninsku; a ban njihov vlada Krbavom, Likom i Gackom“.

² *DAI* I 30, 113-117, „Ἀπὸ δὲ τῆς Ζεντίνας τοῦ ποταμοῦ ἄρχεται ἡ χώρα Χρωβατίας, καὶ παρεκτείνεται πρὸς μὲν τὴν παραθαλασσίαν μέχρι τῶν συνόρων Ἰστρίας, ἤγουν τοῦ κάστρου Ἀλβούνου, πρὸς δὲ τὰ ὄρεϊνά καὶ ὑπέρκειται μέχρι τινὸς τῶ θέματι Ἰστρίας, πλησιάζει δὲ πρὸς τὴν Τζέντζηνα καὶ τὴν Χλέβενα τῆ χώρα Σερβλίας.“ U prijevodu prema *TOM I*, 79, „Od Cetine pako rijeke započimlje zemlja Hrvatska i proteže se primorjem do međa istarskih, to jest do grada Labina. U gorama ponešto i preseže temat istarski; primiče se pako kod Cetine i Hlijevna zemlji Srpskoj.“

³ ĐERMEK 2015.

Neovisno o mojoj tvrdnji, istu je mogućnost razmotrio Danijel Džino još 2010, ali joj nije pridao preveliku pozornost.⁴ U novije vrijeme on ipak smatra da je županija Imota bila locirana oko Imotskog i da je bila u sastavu Hrvatske barem u vrijeme pisanja *DAI*, usprkos granici na Cetini i Livnu te da je tek s vremenom ušla u sastav Huma.⁵ Iako je područje oko Imotskoga arheološki relevantno, zbog starohrvatskih nalaza oko crkve Sv. Mihovila u Prološču Donjem,⁶ smatram da nemaju dovoljnu dokaznu snagu jer sličnih nalaza ima i na ostalom području od Cetine do Neretve koje je usprkos tome bilo u sastavu Huma i Paganije.⁷ U prethodnom prilogu argumentirao sam zašto Imota nije mogla biti na području današnjeg Imotskog,⁸ a u ovom ću istražiti nije li se Imota nalazila u malo drugačijoj vrsti zaleđa, u pozadini županija Plive i Pseta. O tom području u vremenu ranoga srednjeg vijeka ne znamo skoro ništa jer vidokrug pisanih izvora ne dopire u unutrašnjost dalje od Knina i Livna. Međutim, na zaobilazan način pokušat ću u ovom prilogu ipak doći do spoznaja koje su u izvorima naizgled nevidljive, ali na indirektan način ipak prisutne.

Aemate i mezejski rudnici željeza

Aemate se navodi u Antoninovu itinerariju kao jedna od postaja na odjeljku ceste od Servicija (Bosanske Gradiške) do Salone.⁹ Obično se locira na područje mezejske *civitas*, južno od Banje Luke između Dobrnje i Šljivna ili kod Krupe

⁴ DŽINO 2010: 191-192, n 56.

⁵ DŽINO 2023a: 143; GOLDSTEIN 1995: 152, Ivo Goldstein smatra da je u *DAI* vijest o hrvatskoj granici na Cetini i Livnu starijeg postanka od vijesti o županiji Imoti.

⁶ GUDELJ 2000.

⁷ PETRINEC 2012: 111, „...arheološki nalazi, koji otud potječu (iz Mogorjela), počevši od onih s prijelaza 8. u 9. stoljeća pa sve do kraja 11. stoljeća, potpuno istovjetni nalazima s područja Hrvatske Kneževine. Mogorjelo se nalazi na teritoriju male Neretvanske Kneževine, kojoj je pripadalo usko područje između donjih tokova Cetine i Neretve, uključujući otoke Brač, Hvar, Korčulu i Mljet.“

⁸ ĐERMEK 2015. U glavnim crtama u tom prilogu zastupam tezu da nema dokaza da je Imotski bio dio Hrvatske. U vrijeme postojanja Paganije bio je dio njezine županije Dalen; *HS*, 39-40, Prema opisu granica Hrvatskoga Kraljevstva, koji je dao Toma Arhiđakon, područje je Imotskog bilo izvan Hrvatske jer na istoku izvan Hrvatske je Delmin. Nakon inkorporiranja Paganije pod vlast Hrvatske područje Imotskog pripalo je Humu za što su dokaz povelje od 12. do 14. stoljeća; *MH*, 386- 387; *CD* II: 193, Iz spisa Sabora 1185. proizlazi da Imotski nije bio dio Splitske nadbiskupije; *CD* III: 101-102, Posjed bana Domalda, spominje lokaciju Ymot Sutozel kao granicu s istočne strane; *MS*, 45 od 1254, U humskoj povelji župana Radoslava, sin humskog kneza Andrije, navodi se „Voislavъ Radoševićъ satsnikъ’ imotъski“ što znači da je Imotski dio Huma; *CD* XIV: 440 od 1372, Posjed cetinskog župana/kneza Ivana Nelipića locira se u Hum „et Imota nuncupata in terra nostra Cholmi existencia et habita“.

⁹ *Itinerarium Antonini*, 128, Item a Sirmio Salonas 268-269, „Servitti – Ad Ladios XXIII, Aemate XVIII, Leusaba XIII, Sarnade XVIII, Silviae XXIII, Pelva XVIII, in Aequo XVII, Salonas XXI“.

na Vrbasu.¹⁰ Međutim, u Kozmografiji Anonima Ravenjanina i na Peutingerovoj karti, otprilike na mjestu gdje bi trebao biti Aemate, spominje se postaja Lamatis.¹¹ Dvojbeno je radi li se o istim postajama jer mogla su postojati dva kraka ceste iz Servicija prema postaji Leusabi: jedan kroz Lamatis i drugi kroz Aemate.¹² Svjedočanstvo o mezejskoj zajednici Aematina ili Lamatina nalazimo još i na oštećenom natpisu uklesanom u stijenu zvanu Blizanci koja se nalazi južno od Šipova uz potok Vaganac kod mjesta Vagan.¹³ U tom natpisu iz 40./41. poslije Kr. nesretnim slučajem nedostaju baš prva dva slova zajednice koja se svakako odnosila na Aematine/Lamatine i koja je prema uklesanom tekstu na tom mjestu graničila s teritorijem koji je pripadao zajednici Sapuata (Slika 1).¹⁴ Tekst natpisa glasi:

L(ucius)· Arruntius / Camil[l]us [S]cri / b[o]nia[n]us· le[g(atus)] pro / pr(aetore)· C(ai) [C]ae[s]aris Aug(usti) / Germanici ·iudicem / dedit ·M(anium) Coelium ·(centurionem) / leg(ionis) ·VII· inter· Sapuate[s] / eft ?jmatinos ·ut·fines / [reg]eret·et·terminus·po[n(eret)].¹⁵

¹⁰ BOJANOVSKI 1988: 373; Ranije je Bojanovski (BOJANOVSKI 1974: 93, 96) pomišljao i na Gradinu u Krupi ili vrelo Begovca.

¹¹ *MCJI*, 48, n 160–161, „Via Seruitio usque ad Salona: Seruitio XVI, Ad Fines XIII, Casra XII, Lamatis X, Leusaba XII, Baloie V, Indenea VII, Sarute XIII, Ionnaria-Bariduo XIV, Inalperio VIII, Aequo XVI, Salona“. Možda je došlo do kontaminacije s *Aelium*. Sasvim hipotetski: *Municipium Aelium Aematinorum* > skraćeno *Ael-Aematis > *Aelmatis > *Lamatis*.

¹² KOZLIČIĆ 2003: Na starim kartama često se podno Kozare navodi mjesto Lamatz/Lemax/Lemaz koje možda ima veze s današnjim selom Lamovita više kojeg preko Kozare na lokaciji Lomovi, gdje izvire Lamovički potok, prolazi prometni pravac iz Gradiške prema dolini rijeke Gomjenice. Također i jugoistočno od Gradiške postoje Laminci, ali oni su na premaloj udaljenosti od Gradiške da bi imali veze s Lamatis. Iako je kontinuitet naselja Motike i Lamovita nemoguće dokazati, Motike zapadno od Banje Luke mogle bi imati veze s Aemate, dok bi potkozarsko mjesto Lamovita moglo imati veze s Lamatis.

¹³ Potok Vaganac prirodni je nastavak rječice Janj, koji se nastavlja više Janjskog vrela, a rječica Janj je desna i od Plive puno duža pritoka.

¹⁴ Natpis 60x48 cm, 45 cm iznad tla, dosta oštećen jer je služio kao nišan čobanima u njihovim igrama. U prvom redu slova visine 4.5 cm, 2.5 cm širine, ostali redovi slova 4 cm visine, 2.2 cm širine. Natpis je toliko oštećen da je nemoguće pročitati koja su bila prva dva slova u nazivu druge zajednice. Prema Hörmannu nazire se mala crtica desno gore pred slovom M koja bi odgovarala gornjoj crtici slova E (on je prikaz natpisa napravio prema fotografiji nadmjernika Svobode 1890). Čini se da bi zaista trebalo čitati: *[A]ematinos*. Paradoksalno je da je natpis Hörmann pročitao kao *Sapvat(es) (et) (Del)matinos* (HÖRMANN 1890: 306). Prikaz koji donosi Patsch nekoliko mjeseci kasnije, za razliku od Hörmanna, ima pročitano prvo E na početku reda i još neke manje razlike, a natpis on čita kao *Sarvat[es] et [Ae]matinos* (PATSCHE 1890: 367).

¹⁵ WILKES 1974: 267, br. 23, *CIL III*, 9864a; HÖRMANN 1890: 306-308; PATSCH 1914: 175, sl. 50; PATSCH 1915: 64, sl. 50; BETZ 1938: 31, T. 5: 65, br. 7; *ILS*, 5950; HD053672, original: *in situ*, gipsani odljev: Zemaljski muzej u Sarajevu, inv. rbr. 111.

Prijevod:

„Lucije Aruncije Kamilo Skribonijan, propretorski legat Gaja Cezara Augusta Germanika, postavio je Manija Coelija, centuriona VII. legije, za suca, da između Sapuata i Aematina/Lamatina povuče granicu i postavi međaše.“¹⁶

Pretpostavka je da su se Sapuati nalazili istočno, a Aematini/Lamatini sjeverozapadno od Šipova¹⁷ jer se postaja Sapua spominje još i u Kozmografiji Anonima Ravenjanina na pravcu koji je od Leusabe (Mrkonjić Grad) i Baloje (Šipovo) po svemu sudeći skretao prema istoku.¹⁸ Nedavno pronađena stela iz okolice Jajca svjedoči da je to područje zaista bilo u sastavu mezejske peregrinske *civitas*.¹⁹ Smatra se da su Mezeji pripadali panonskoj etničkoj skupini iako su administrativno bili uključeni u Dalmaciju. Toponim Aemate u hrvatski jezik je mogao biti posuđen prije slavenske promjene *ā* > *ǫ*. Prema Dubravki Ivšić početni se samoglasnik u vulgarno-latinskom razvio u *e* koji je u hrvatski mogao biti preuzet kao *i*. Razvoj bi bio: vulg. lat. *Ēmat- > *Ēmat- > slav. *Īmat- > *Īmat- > *Jimot- > *Ĵmot- > *Imot*-, što bi u grčkom dalo τὰ Ἴμοτα.²⁰ Etimološki gledano naziv Aemate mogao bi se objasniti kao grecizam. Riječi kao *aematini* ili *haematinvm* i slične varijante treba izvoditi iz grčkog izraza αἱματίνος (*haimatinos* – krvav)²¹ koji je u vezi s nazivom za krvavo-crvenu boju (*sanguineo colore*) koju Plinije spominje

¹⁶ TONČINIĆ 2011: 121, rbr. 97.

¹⁷ BOJANOVSKI 1988: 292, Baloja se smješta na područje Šipova.

¹⁸ *Rav*, IV 19, 217-218, „...Clande – Assino – Bercio – Serbitium – Fines – **Lamatis** – **Lausaba** – **Baloia** – **Apeva** – **Sapua** – Bersellum – Ibisua – Derva – Citua – Anderba – Sarminium – Charmenis – Scaladis – **Sapua** – **Aleba** – Suberadona – Asinoe – Clandate – Berginio“.

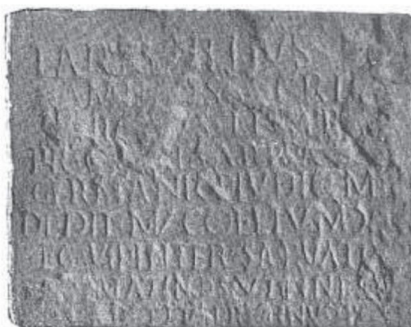
¹⁹ MESIHOVIĆ, KAPETANOVIĆ 2022: 143, *DASIVS-LICCONISF / MAEZEIVS-PRINC / SACERDOTAL-H-S-E / PARENTI-B-M-FILIPPOS*, Dasius Licconis f(ilius) Maezeius princ(eps) sacerdot(al)is h(ic) s(itus) e(st) parenti b(ene) m(erito) fili(us) pos(uit). Prijevod: Dazije Likonov sin, Mezej, princeps, svećenik, na ovom mjestu leži, roditelju zaslužnom (spomenik) postavio je sin“.

²⁰ IVŠIĆ 2013: 78; Dodig nasuprot tome prema *Aenona* > *Nin* tvrdi da je početni diftong trebao otpasti: „Usto, pitanje je kakva bi bila sudbina početnoga diftonga *ae*. Ako je suditi prema primjerima *Aenona* > *Enona > *Nona > *Nuna > *Nyna > *Ninb > *Nin* te *Aesontius*, *Sontius* > Soča, tada bi diftong otpao“. (DODIG 2011: 116); Međutim, Skok smatra da je početni diftong *Ae* izgubljen zacijelo već u ranom srednjem vijeku, valjda zato što su ga pomiješali s lat. prijedlogom *e(x)* „iz“. (SKOK 1954: 39). Schramm apokopu početnoga *Ae*- smatra regionalno-barbarskom promjenom koja je zahvatila i latinski lik. (SCHRAMM 1981: 306); Holzer pak tumači da je do gubitka početnoga samoglasnika došlo nakon promjene latinskoga vokalnog sustava te je *Ēnōna pogrešno rastavljeno kao *en Nōna (od kl. lat. **in Nōnā); Sve u: IVŠIĆ 2011: 79-80; Aemate nije isto što i Aenona te gubitak *Ae* kod Aenona ne znači automatski gubitak *Ae* i kod Aemate. Npr. u *DAI* je *Nin* zapisan u jednini kao ἡ Νόνα (e *Nona*), a *Imota* u množini kao τὰ Ἴμοτα (ta *Imota*).

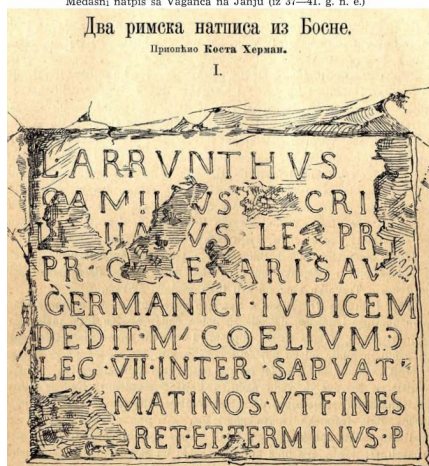
²¹ MARICHAL 1988: 154.6; 165.2.

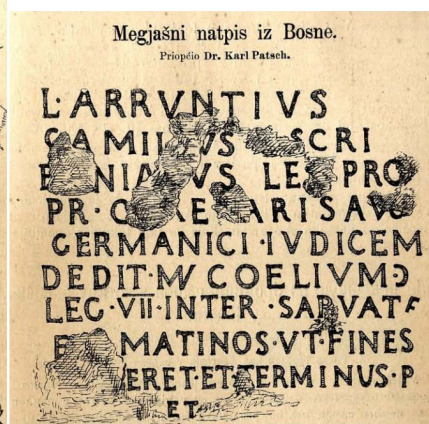
Slika 10.
Međani natpis sa Vaganca na Janju (iz 37–41. g. n. e.)

Slika: Kat. br. 97 (Patsch 1915, str. 64, sl. 50)

Два римска натписа из Босне.
Приморско Коста Херман.
I.

Megjašni natpis iz Bosne.
Priopćio Dr. Karl Patsch.

Slika 1: Prikazi natpisa kod Vagana na Vaganca u literaturi:
gore lijevo: BOJANOVSKI 1974: 115.: fotografija natpisa in situ; gore desno: TONČI-
NIĆ 2011: 120, rbr. 97, gipsani otisak, Zemaljski muzej u Sarajevu br. 111 (Patsch 1915:
64, sl. 50); dolje lijevo: HÖRMANN 1890: 306; dolje desno: PATSCH 1890: 367.

kao *haematinum*.²² Tako na olovnim teserama izvađenima iz korita rijeke Kupe kod Siska, kojih Arheološki muzej u Zagrebu ima u fundusu gotovo 1200 primjeraka, dolaze i natpisi koji sadrže kratice ili pune nazive riječi *aematinum*.²³ Riječ je o malim olovnim pločicama kojima se označavala trgovačka roba, u ovom slučaju

²² *Plinius*, 36, 198, „et totum rubens vitrum atque non tralucens, haematinum appellatum“. U naronitanskom konventu spominje se Aematinima nazivom slična mala zajednica – Hemasini. *Plinius*: III 143, „...Praeter hos tenere tractum eum Ozuaei, Partheni, Hemasini, Arthitae, Armistae.“ Možda je korijen isti kao i za Aematine, pa bi Imotski dobio naziv od ove zajednice na isti način?

²³ RADMAN LIVAJA 2010: 76, *AEM, AEMA, EM, EMAT, EMATIN, EMATINAM, EMATINVM*. Na teserama osim *haematinus* (npr. *pan(n)um (ha)ematinum* – krvavo-crveni tekstil), dolaze još neke nijanse crvene boje kao što su *ferrugineus* (rdavo-željezna boja) i *purpureus* (purpurna boja) (npr. 01.39/ inv.12952, 01.40/ inv. 12654, 02.01 / inv.12212 itd.).

tekstil krvavo-crvene boje.²⁴ Naziv za hematit, tj. željeznu rudaču istog je korištena jer je latinski *lapis haematites* preuzet iz grčkog αἰματίτης λίθος (*haimatitēs lithos* – krvavo-crveni kamen).²⁵ Tako je prozvan jer voda u koju se stavi usitnjen hematit postaje crvena kao krv. Prema tome navedene etimologije upućuju na vezu Aemate, odnosno Imote s hematitom. Veza nije samo etimološka jer je mezejsko područje za rimsku državu imalo vrlo velik ekonomski značaj upravo zbog nalazišta željezne rudače.²⁶ Rudnici željeza na području Mezeja mogu se geografski podijeliti u dvije veće skupine, od kojih se prva odnosi na područja doline rijeke Sane (Šehovci, Ljubija, Briševo, Troska kod Starog Majdana) i doline rijeke Japre (Blagaj, Maslovar),²⁷ a druga na rudišta između rijeke Plive i Crne rijeke oko Mrkonjić-Grada (Slika 2).²⁸ Mezejski teritorij u 1. stoljeću bio je formiran kao peregrinski *civitas* pod upravom vojnog prefekta,²⁹ ali pojedini dijelovi bili su ubrzo izdvojeni u rudarske distrikte/ferarije koji su kao javna dobra bili pod direktnom carskom upravom. Počeci rudarenja potječu još iz predrimskog doba, ali pravi procvat počinje od 1. stoljeća i doseže vrhunac u 3. stoljeću. Epigrafski spomenici i votivne are od 1. do 3. stoljeća nađene u Ljubiji, Briševu i Japri kod Prijedora svjedoče o postojanju antičkih rudarsko-metalurških radionica i pogona za obradu željezne rude (*officina ferrariae*).³⁰ Zajednička panonsko-dalmatinska *territoria metallorum* bila je uspostavljena otprilike u 2. stoljeću, ali krajem 2. stoljeća prema epigrafskim svjedočanstvima došlo je do izdvajanja željeznih rudnika na području oko Sane i Japre u posebnu upravnu jedinicu *ferrariarum Pannonicarum* kojom su upravljali carski namjesnici (*procurates Augusti*)³¹.

²⁴ MARICHAL 1988: 154, Natpis *AEMATINI* pronalazi se i na rijetkim *terra sigilata* vrčevima južnogalske radionice La Graufesenque iz grada Millau na jugu Francuske, i odnosio se na vrčeve krvavo-crvene boje.

²⁵ *ThLL*, VI 3, 2491, <https://publikationen.badw.de/de/thesaurus/lemmata#45707> (posjet 15.8.2024.)

²⁶ BOKAN 1974: 32, Od Japre na zapadu, do Sanskog Mosta na istoku, teren je pokriven ostacima rudarstva – željeznom troskom. U Šehovcima kod Sanskog Mosta i na brežuljcima „Troska“ kod Starog Majdana otkrivene su rimske talionice, a na Vračar-gradu kod Briševa prethistorijske i rimske talionice.

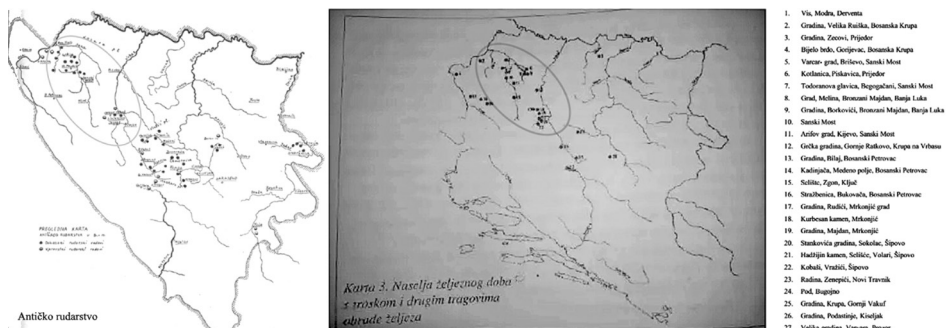
²⁷ MERDANIĆ ŠAHINOVIĆ 2020: 175.

²⁸ BOJANOVSKI 1988: 267.

²⁹ *CIL* IX, 2564 = *CIL* III + p. 282.

³⁰ *ILJug* I, 158 = AE 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = AE 1973, 0414; *CIL* III, 13239 (B) = *ILJug* I, 162 = AE 1958, p. 21 s. n. 65 (B).

³¹ HIRT 2010: 136-139, 235-239; DUŠANIĆ 2004: 251-252, Vjerojatno zajedno s ostalim rudnicima na području Panonije. Administrativni centri *ferrariae Pannonicae* bili su Sisciji i u *vicusu* na području Ljubije, jer u Sisciji se spominje *procurator Augusti praepositus vectigalis ferrariarum*, a u Ljubiji *procuratores ferrariarum*. Oni su možda kontrolirali sve rudnike željeza u Noriku, Gornjoj i Donjoj Panoniji i Dalmaciji. U kasnom 4. stoljeću dokumentiran je *comes metallorum per Illyricum*.

Slika 2. Lijevo: Pregledna karta antičkog rudarstva u BiH. (PAŠALIĆ 1954: 63) Desno: Pregledna karta naselja željeznog doba sa željeznom troskom i drugim tragovima obrade željeza u BiH s popisom naselja (ČOVIĆ 1973: 80). Zaokruženo je područje Mezeja.

Nakon razdoblja razaranja u 5. stoljeću uslijed provala Huna Flavije Magno Aurelije Kasiodor Senator donosi vijest da je ostrogotski kralj Teodorik oko 510. pokrenuo obnovu nekih ferarija u Dalmaciji,³² čime se potvrđuje da je rudarenje nastavljeno i nakon 5. stoljeća. Arheološkim istraživanjima utvrđeno je da su postrojenja za preradu željeza u Blagaj Japri cvjetala i za vrijeme vladavine cara Justinijana I. koji je vladao do 565.³³ Na votivnim arama iz Ljubije, Briševa i Japre se kao upravitelji ili zakupnici rudnika i talionica željeza te kao svećenici (*conductoris ferrariarum, vilicus ferrariarum, vilicus officinae ferrariae, sacerdos*) spominju vrlo često osobe potekle iz grčkog miljea.³⁴ Na osnovu toga može se zaključiti da je dobar dio stručnog osoblja u rudnicima i talionicama sjeverozapadne Bosne u 2. i 3. stoljeću

³² Cassiodorus, „XXV. SIMEONIO V. C. COMITI THEODERICUS REX. Praeterea ferrarias praedictae Dalmatiae cuniculo te venitatibus iubemus inquirere, ubi rigorem ferri parturit terrena mollities et igne decoquitur, ut in duritiis transferatur“. U prijevodu: „Nadalje, zapovijedamo vam da ispitajte mogućnost ponovnog otvaranja postrojenja za preradu željeza iz rudnika u Dalmaciji gdje zemaljska mekoća rađa tvrdoću željeza pečenjem u vatri.“; GRAČANIN 2015: 49; BOJANOVSKI 1988: 276.

³³ GRAČANIN 2015: 49; BASLER 1972: 67-70; U to vrijeme u neposrednoj blizini te željezare niklo je naselje s monumentalnom bazilikom i vilama u kojima je živjelo upravno osoblje sa svojim obiteljima; Najraniji slojevi troske datirani su numizmatičkim dokazima najkasnije do početka 1. stoljeća poslije Kr., a možda čak i prethode rimskom uplitanju u regiju. Iako postoje neki dokazi o gradnji u ranom carskom razdoblju, većina dokaza o gradnji datira iz razdoblja između Septimija Severa i Gordijana III, što sugerira povećanje intenziteta rudarenja oko ovog naselja u ranom 3. stoljeću poslije Krista. Čini se da dokazi s nalazišta ukazuju na razdoblje razaranja u 5. stoljeću, ali također pokazuju oživljavanje aktivnosti u 6. stoljeću, kada su mnoge građevine veće ali i manje luksuzne nego u prethodnom razdoblju. (BASLER 1977: 161–165)

³⁴ MERDANIĆ ŠAHINOVIĆ 2020: 47; *Cai Iuli Agathopi (ILJug II, 779 = AE 1973, 00411), Callimorphus (ILJug I, 157 = AE 1958: 0063; ILJug II, 779 = AE 1973: 00411), Heliodoros (ILJug I, 158 = AE 1958, 0064), Ianuarium (ILJug II, 778 = AE 1973, 00412; ILJug II, 775), Marcus Aurelius Flavus (ILJug II, 764 = AE 1968, 0415 (B)).*

bio iz grčkoga govornoga područja,³⁵ što osnažuje argumentaciju da je grecizam *haematinus* sa značenjima vezanima uz željeznu rudaču utjecao na imenovanje postaje Aemate, a eventualno i zajednice Aematina, ako se ona tako zvala. S obzirom na to da su ferarije na području Mezeja radile sve do druge polovice 6. stoljeća, naziv je mogao preživjeti sve do dolaska Slavena i biti prihvaćen među Slavenima, pogotovo zato što je na tom području u dubokom zaleđu Dalmacije vrlo vjerojatno postojao suživot s ostacima domaće populacije.³⁶ O nastavku eksploatacije željezne rudače u razdoblju srednjega vijeka ne znamo puno, ali vrlo vjerojatno ona nikad nije potpuno zamrla. Postoji čak i zanimljiv prikaz te tradicije koju je još sredinom 19. stoljeća na istom području pribilježio fra Ivan Frano Jukić.³⁷

Srednjovjekovne župe i njihov geografski položaj

U popisu županija koje donosi *DAI* nakon Imote navode se županije Plive i Pseta. Pset se nalazio u zaleđu Knina iza Dinare na području sliva rijeke Une i otprilike se pružao sve do planine Grmeč.³⁸ O smještaju župe Plive saznajemo u vrijeme kad je ona bila u sastavu Donjih kraja Bosne. Njezine granice opisane su u darovnici bosanskog bana Tvrtka I. Kotromanića iz 1366. izdanog pod Prozorom u Rami vojvodi Vukcu Hrvatiniću:

³⁵ BOJANOVSKI 1988: 275; PAŠALIĆ 1954: 55-57; BOJANOVSKI 1988: 273, Rudarenje željeza na području Mezeja bilo je vrlo rašireno još u željezno doba. Otada postoje i tragovi ranoga trgovinskog prometa s Grcima te utjecaj Kelta, pa je moguće da se naziv već tada udomaćio.

³⁶ O kontinuitetu iz kasne antike u rani srednji vijek u GOLDSTEIN 1995: 112-115; O kontinuitetu županijske strukture iz antike i o suživotu doseljenika s indigenim stanovništvom u DZINO 2010: 171-176; Na isti su način nastali nazivi za još neke županije: Bribir (od antičke Varvarije), Nin (od antičke Enone) i Mokro (od antičkog Mukura); ŠIMUNOVIĆ 1985.

³⁷ JUKIĆ 1953: Kolo, Zagreb 1847, 3. 3-32, Putovanje po Bosni godine 1843, Tradiciju je sačuvalo isključivo katoličko starosjedilačko stanovništvo. „Preko mosta prešavši, unidismo u predjele svakom rudom prebogate; tuda malo koje selo da nema po jedan dva majdana, u kom madžari gvožđe rastavljaju. Za dva sata stignemo u Sasinu, gdje kod ondašnjeg katol. župnika do taj dan ostanemo; a ujutru preko znatne i hrastovinom prebogate planine Berege uputimo se, i ostavivši plodni Timar, Sratinsku i Gomionicu, gdje se ruda gvozdena kopa, prispijemo do ručka na Brombzenjak ili Bronzeni Majdan, gdje je tursko od mnogo kuća selo. Pripovjeda mi tu da su prije sto godina u majdanu bronzu rastavljali zbog čega bio je od cara veliki begluk nametnut, da su i same žene u njemu radile. [...] Sva nahija staromajdanska i od strane prijedorska i trećinom banjalučka jesu brdovite i kršovite. Brda ova, osim dragog kamenja, daju svake vrste ruda. Na mnogo mjesta (osobito u nahiji staromajdanskoj) vidjeti je rupe i podore gdje se je prije 400 godina talila i plavila ruda, a sad se samo gvožđe opravlja; i ovo je najbolje gvožđe za cijelu Bosnu. Ljudi koji gvožđe ovo opravljaju, sami su seljaci, i to kršćani, ‘madžari’ zvani (u staromajdanskoj nahiji u 15, a prijedorskoj u 9, a u banjalučkoj u 3 sela) [...] U nahiji staromajdanskoj i prijedorskoj Bošnjaci zapadnog obreda zovu sami sebe ‘kršćani’, a drugi nazivaju ih ‘madžari’. Posljedovatelji zapadne crkve zovu se kršćani, a istočne rišćani.“

³⁸ V. KLAIĆ 1928: 1; *CD* II, 193, br. 189: Biskupska sinoda 1185. kada se Pset navodi u sastavu Kninske biskupije; GOLDSTEIN 1995: 153.

„I za njegovu vjěrnu službu dahъ mu gradъ u Plěvě u ime Sokolъ съ вьсомъ Plěvomъ oтъ meje do meje, oтъ Uskopla po Kрътову jelu, a oтъ Dlamoča po Vitoraju, a oтъ Lužсъ do Rъčeve, a oтъ Luke po zlamenije.“³⁹

Granice se navode počevši od jugoistoka u smjeru kazaljke na satu: između Plive i župe Uskoplje po Krtovom jelu (danas Kriva jelika između Donjeg Vakufa i Vaganca), između Plive i Glamoča po planini Vitorogu, zatim prema župi Lušci do enigmatične Rčeve, a između župe Luke i Plive po postavljenim međašima. Što se tiče hrvatske županije Plive⁴⁰ izgledno je da su u njen sastav ulazile i navedene susjedne župe Donjih kraja: Uskoplje u gornjem toku Vrbasa i Luka u srednjem toku Vrbasa, jer župe Donjih kraja bile su prostorno manje od hrvatskih županija opisanih u *DAI*.⁴¹ Do sada nije bio jasan položaj župe Lužac jer iz izvora znamo samo da je sadržavala selo Hrast koje danas više ne postoji.⁴² U ovom prilogu prvi put toponim Rčeve razrješujem kao Smrčeve.⁴³ Brdo Smrča (779 m) nalazi se sjeverozapadno od Vitoroga, točno iznad vrela Sane. Na detaljnoj topografskoj karti 1: 25000 uočava se i brdo Hrast između

³⁹ RAČKI 1888: 82, „створихъ милость свою господьску своему вjьрну служь у име воеводъ Влькцѣ Хрватиниѣу за негову вjьрну службу у вно вjьгме, кьда се подвиже на ме угьрски краль у име Лудовикъ, и приходи у Плѣву подъ Соколь, и оньдази ми воевода Влькцѣ вjьрно послужи. И за негову вjьрну службу дах(ъ) му градъ у Плѣвъ у име Соколь съ вьсомъ Плѣвомъ вт(ъ) мее до мее, вт(ъ) ускопла по Крътову елу, а вт(ъ) Дламоча по Витораю, а вт(ъ) Лужсъ до Ръчeve, а вт(ъ) Луке по зламение. Този дасмо градъ Соколь съ вьсомъ Плѣвомъ воеводъ Влькцѣу за племенито нему и негову послѣднѣму у вjьке амин безъ всакога господьскога дохотка.“

⁴⁰ Kontinuitet imena još iz antike moguć je i za županiju Plivu od pretpostavljenog *Apeva*/*Apelva. U nizu civitas u Kozmografiji (*Rav*, IV, 19, 217-218) neposredno nakon Baloje koja se obično locira u Šipovo spomenuto je mjesto Apeva. U nizu se pojavljuju parovi *civitas* istih ili sličnih naziva: *Clande-Clandate*, *Assino-Asinoe*, *Bercio-Berginio*, *Apeva-Aleba*, *Sapua-Sapua*, *Derva-Anderba*, *Brindia-Suberadona*. Apeva je vjerojatno zaista isto što i Aleba, jer čini se da ovaj itinerar dva puta ponavlja istu rutu. Spomenute postaje *Anderba* i *Derva* vjerojatno imaju veze s Deurima koji se obično lociraju na područje Uskoplja (MESIHOVIĆ 2011: 302). Lokalizacija Apeve/Alebe uz rijeku Plivu ukazuje na izvorno *Apelva/*Apelba (u dalmatsko-panonskoj grupi jezika postojala su imena s gentilnom osnovom Apl-, Aplo (f.), Aplis (m.)) (KATIČIĆ 1976: 180) što se može dovesti u vezu s Plivom: *Apelva < slav. *Pleva* < grč. *Πλέβα*. Možda je potvrda za ovakvo zaključivanje kameni natpis nađen u mjestu Sarići odmah južno od Šipova koji sadrži segment *ELV* (ili *LLV*) kojeg je Patsch 1894. pročitao kao [? *flaminicae mun(icipii) P]ELV(ensium)*, ali naknadno odbacio takvo čitanje (-----) *JE(?)LV* / [*MAT*] *RI* / [*OPTI*] *MAE ET* / [*PI*] *JENTISSIMAE* / [*V*] *IVAE* / [*POS*] *UERUNT* / [*L(OCUS)*] *D(ATUS) D(ECRETO) D(ECURIONUM)*. *CIL III*, 13982; PAŠALIĆ 1960: 22; BOJANOVSKI 1974: 234; MESIHOVIĆ 2011: (26) 334). Na temelju iznesenog, natpis bi se mogao pročitati kao [...*mun(icipii) AP]ELV(ensium)*.

⁴¹ *LJPD*, XXIX, 73, U Ljetopisu popa Dukljanina spominju se zajedno župe Uskoplje, Luka i Pliva; GOLDSTEIN 1995: 153.

⁴² ŠIŠIĆ 1902: 84, prema Šurmin *Acta Croatica* I: 95-98. U izgubljenoj povelji kralja Stjepana Dabiše od 15. 4. 1392. stoji da on daruje Hrvoju Vukčiću „selo u Luzijeh u ime Hrast“.

⁴³ U zapisu pisara došlo je do ispuštanja početnih suglasnika *sm*. Pisar ih nije dobro čuo, greškom ih je ispustio ili se radilo o dijalektalnom izgovoru.

Slika 3: Približne granice donjoslavonske županije Sane i župa Donjih kraja u 13. i 14. stoljeću.

brda Smrče i obližnjeg toponima ‘Smrčeve doline’. Kako je ‘Smrčeva kosa’ označena i kod prijevoja Mlinište, možemo pretpostaviti da se čitav potez od vrela Sane do Mliništa u vrijeme pisanja povelje nazivao Smrčevo i kao takav činio granicu između župa Lužac i Pliva. Župa Lužac morala je biti mnogo veća od jednog sela. Na temelju isprave iz 1351. znamo da je župa Banica na južnoj strani sadržavala Ribnik i sjeverni dio Gornjih Vrbljana,⁴⁴ pa se župa Lužac prema tome mogla protezati samo sjeverno i sjeverozapadno od Smrčeva, tj. smrekom i jelom obraslim planinskim udolinama između Srnetice, Šiša gore i Grmeča: jugozapadnim dijelom sela Gornji Vrbljani sa starim kastrumom, selom Crkvenim, Bravskim poljem i Lužačkim poljem,⁴⁵ a svakako je sadržavala još i područje Sanice.

⁴⁴ Prema poveljama bana Stjepana II. i kneza Vladislava iz 1351. (*THALLOCY*, 16-17: „Banice i Pećiju, Roćinice sь Vrbnami, Tukleke vse kupno, Slivance ot meje do meje, Pustarie vse kupno, Trisku ot meje do meje, Pišćenicu vsu kupno, Krasulino ot meje do meje, Pomničino gorње i doľne ot meje do meje, Črnilino ot meje do meje, ovi Žepini ot meje do meje, u Vrbni Dbrane ot meje do meje; tvrđi vse Odrinice od meje do meje, Kozal do Suhododa, Rapta ot meje do meje“ (predio D’brani su danas možda Dobra voda, Kozal je Kozlovača, a Suhodol je Suhodo) i povelji izdanoj oko 1353. u Prozračcu (*THALLOCY*, 20-21: mjesta Ključ, Ig, Lipovci, Rudinice, Ribići, Lubin i Sveta Gora).

⁴⁵ ŠUGAR 2008: 70-79, Lugom se u našim krajevima obično imenuju stare listopadne šume, većinom hrasta lužnjaka, koje se prostiru na velikoj površini, ali se naziv ponekad odnosi i na

Da su Sanica i naselja oko nje bila u sastavu župe Lušci, indirektno saznajemo iz isprave župana Vukoslava Hrvatinića izdane 1305. u Sanici⁴⁶ jer su svjedoci u razrješenju unutarnjeg sukoba među članovima plemena Saničana (*generatione de Zanicha*) plemići iz župe Lužac (*de Lusac*), a ne iz župe Banice u koju se Sanica do sada ubrajala.⁴⁷ Sanica i Bravsko bili su u istoj župi, a o tome svjedoči darovnica kralja Stjepana Tomaša Ostojića iz 1446. izdana vojvodi Ivanišu Dragišiću: „selo Sanica s pravimi mejami i kotari i na Bravsihъ, što imъ je bilo u držaniju“.⁴⁸ U zaleđu Plive i Pseta u razdoblju od 12. do 14. stoljeća osim župa Luka, Lužac i Banica spominju se još i župe Zemljenik i Vrbanja te donjoslavonska županija Sana. Župa Banica bila je formirana oko grada Ključa između ovako ubicirane župe Lužac i župe Zemljenik. Na jugu se prostirala do Gornjih Vrbljana, a na sjeveru do Hrustova i Vrhpolja gdje je graničila sa županijom Sanom. Granice župe Zemljenik (*Земльєникъ*) opisane su u darovnici koju je bosanski ban Prijezda 1287. izdao sinu bana Babonića.⁴⁹ Prema navedenim toponimima Zemljenik se nalazio na području od istočne Kozare do župe Luke na jugu, s tim da je granica na jugoistoku prelazila Vrbas.⁵⁰ Uz istočni rub Zemljenika, nešto sjevernije od mjesta gdje se locira Aemate, nalazilo se središte te župe. Prema ispravi na tom mjestu naveden je toponim Ruysche (Rujišće, današnja Rujišta, potočići Rujišnjak i Rovišta u mjestu Rekavice) čiji naziv vjerojatno dolazi od rujne boje koja označava lepezu zagasitih crveno-ričkastih tonova i opet je u vezi sa zemljom bogatom željeznom rudačom.⁵¹ Županija

---

crnogorične šume smreke i jele.; Branko Bokan na temelju provedene analize zaključuje da se Lužac nalazio kod Lušci Palanke i Otiša na polju koje domaći narod još i danas zove Lužačko polje (BOKAN 1974: 53-55)

⁴⁶ *THALOCZY*, 327-328.

⁴⁷ *MS*, 438, Nema osnove u župu Banicu uključivati naselja oko Sanice (Sanica, Prisika, Korica, Bilani, Bravsko itd.) jer se u povelji Stjepana Tomaševića iz 1446. za sinove vojvode Ivaniša Dragišića koja ih jedina spominje ne navodi naziv župe.

⁴⁸ *MS*, 439.

⁴⁹ *CD VI*, 588-589, „Cuius quidem terre mete tali ordine distinguntur, videlicet prima meta incipit in Bulchazka in terminis Glas et ascendit ad Scotenicha, deinde vadit ascendendo in Cola, deinde superius Ruysche, hinc vadit in Sepyna, hinc transit fluvium Vrbaz et vadit superius in Cerminam, abinde vadit in Podolucham, hinc revertitur ad occidentem et transito fluvio antedicto pervenit Liskouch, deinde in eodem girat et vadit ad Podscuycha, inde vadit ad Sutyzkam, hinc vadit in Clukam et de Chuka transit in Ponikuam, deinde vadit Ereheum, hinc vadit in Strazicham, deinde in Mochilcham, hin(c) vadit in Corbauzkam, abhinc in Wlchiam, inde vadit in Lupchinam, deinde vadit in Hemelninam, abhinc in Biztricham, deinde vadit in Grabroam et sic girando determinatur et iungitur mete priori“.

⁵⁰ O južnim granicama Zemljenika vidjeti u: KARANOVIĆ 1936: 29; SKARIĆ 1937: 39; MRGIĆ-RADOJČIĆ 2002: 213-215; Sjeverna granica Zemljenika prema župama Vrbas i Glaž točnije je određena u PERIŠA 2005: 216, Karta 1.

⁵¹ Analogan sklop toponima postoji i na području Sane. Tamo se Rujišće spominje u blizini rudnika željeza oko Japre pored mjesta koje se nazivalo Željezno. Južno od Bosanskog Novog, između Une

Sana nalazila se između Grmeča i Kozare te od rijeke Une do područja župe Zemljenik, s granicom na potoku Bistrica koji se spušta s Kozare i dalje iza Bronzanog Majdana i Melina. Prema jugozapadu uključivala je Mren kod današnjeg Dabra gdje je graničila sa župom Lužac i župom Banicom. Prvi pisani podatak o sanskom županu pojavljuje se u povelji hercega Andrije iz 1198.⁵² Župa Vrbanja nalazila se zapadno od Borje planine u slivu rijeke Vrbanje, desne pritoke Vrbasa oko grada Kotora, danas Kotor Varoši. Približni raspored župa i županija u 13. i 14. stoljeću prikazan je na Slici 3.⁵³

Komunikacijski položaj

Preko mezejskog područja u rimsko doba prolazile su dvije važne Dolabeline ceste koje su iz Salone vodile prema Panoniji. Prva od njih dokumentirana je u rimskim itinerarima kao cesta Salona-Aemate-Servicijum (Bosanska Gradiška).⁵⁴ Drugi važan pravac je bila cesta „ad inum montem Ditionum Ulcirum“ sagrađena do 20. g. poslije Kr., koja je iz Salone vodila do Knina⁵⁵ i koja je nešto kasnije, za vrijeme cara Klaudija, sredinom 1. stoljeća produžena preko Bosanskog Petrovca u dolinu Sane i dalje do Dubice, gdje se spajala na cestu Siscija – Servicijum (Slika 4).

Ovaj drugi pravac bio je važan za povezivanje mezejskih rudnika željeza u dolinama rijeka Sane i Japre sa Salonom i Siscijom. Trasa navedene ceste nakon brda Ulcira (vjerojatno današnje Ujilice kao najsjevernijeg ogranka Dinare) nije

---

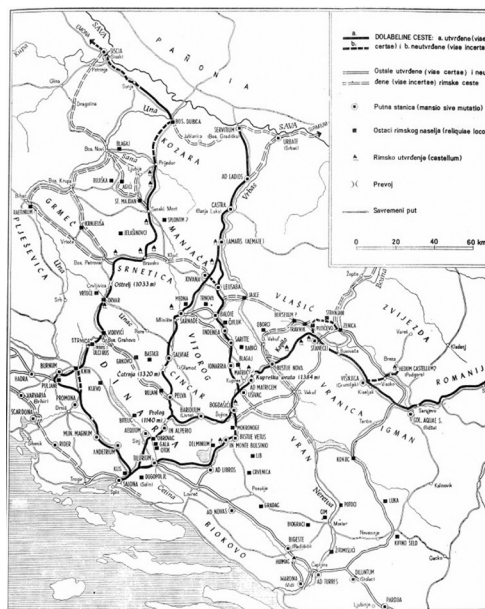
i Japre tj. zapadno od željeznih rudnika u Ljubiji u dokumentu iz 1382. Kaptol zagrebački po nalogu kralja Ludovika uvodi u posjed sinove Dujma Blagajskog: „ad villas Ruyscha, Chaycha superiorem et inferiorem, Voyzka, **Selezno**, Brezouicha vocatas...“ Danas su to sela između Une i Japre: Velika Rujiška, Mala Krupska Rujiška i Novska Rujiška, Čadavica Gornja, Srednja i Donja, Rudice, a s hrvatske strane granice nalazi se Gvozdansko. (*THALLOCZY-BARABAS*, 172; *CD XVI*, 262).

⁵² *CD II*, 294, U tom dokumentu naveden je sanski župan Dedomir (*Dedomiri Sanensis comitis*); *CD II*, 394, U povelji hrvatskog-ugarskog kralja Emerika (1196-1204) goričkom knezu Stjepanu I. oko 1200. kojom mu je darovao posjed Vodicu u Donjoj Slavoniji navedeno je kako predmetni posjed u susjedstvu Dubičke i Sanske županije: „*terram Wodicha vocatam in partibus inferioribus Sclavonie, in contiguitate districtus Zaue et Dubicha existentem*“.

⁵³ Postojanje još nekih župa kao što su Mel i Tribova je dvojbeno (npr. MRGIĆ-RADOJČIĆ 2002: 207-212).

⁵⁴ BOJANOVSKI 1974: 51-129.

⁵⁵ GLAVAŠ 2016: 7: „Na četiri ploče koje su bile uzidane u zvonik splitske katedrale nalaze se dva natpisa o gradnji pet cestovnih pravaca koji su iz Salone vodili u unutrašnjost rimske provincije Dalmacije. Ceste su od 16. do 20. godine gradile VII. i XI. legija u vrijeme namjesnika Publija Kornelija Dolabelle koji je dužnost u provinciji Dalmaciji obavljao krajem Augustove i početkom Tiberijeve vladavine od 14. do 20. godine“: [*et idem viam ---*] / *munit ad inum montem Ditionum / Ulcirum per millia passuum / a Salonis LXXVIIIID / P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / pr(aetore) CIL III, 3201 = 10159 + 3198b = 10156b.*; CESARIK I GLAVAŠ 2018: 354-358.

Pregledna karta Dolabelinih cesta (sa solmskih natpisa) (Crtno Petar Kurtović, kartograf)

Slika 4: Pregledna karta Dolabelinih cesta koje su se granale iz Salone: desno je cesta ad inum montem Ditionum Ulcirum koja zatim vodi do Siscije, a lijevo od nje cesta Salona – Aemate – Servicijum (BOJANOVSKI 1974, Karta V)

zabilježena u itinerarima, ali je potvrđena brojnim miljokazima *in situ*.⁵⁶ Postojala je i spojnica ovih dviju cesta koja je prolazila kroz grad Ključ kao i pored značajnog kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog kastela Gornji Vrbljani koji je bio izgrađen na halštatskoj gradini opasanoj bedemom. Ta lokacija je svakako bila na južnoj granici Mezeja, odnosno Aematina/ Lamatina. Osim kasnoantičkih nalaza i nalaza dvije trobridne strelice u sjevernom bedemu utvrđenja⁵⁷ nađene su još ranokarolinške ostruge (u stilu koji je služio kao prototip starohrvatskih ostruga 9. i 10. stoljeća), ali i značajan pojasni jezičac ranokarolinške kulture u stilu Tasilovog kaleža iz druge polovice 8. stoljeća.⁵⁸ Iz tog proizlazi da je ovaj kastel bio važna prometna točka na putu iz Panonije u Dalmaciju prilikom formiranja ranohrvatske države u vrijeme borbi Franaka i Hrvata s Avarima krajem 8. i početkom 9. stoljeća.⁵⁹ U vezi s odjeljkom Dolabeline ceste, koja se

⁵⁶ BOJANOVSKI 1974: 203-220; Također i cesta Siscija – Servicijum potvrđena je pronađenim miljokazima kod sela Jablanice, kod Dubice i Bačina.

⁵⁷ TOJČIĆ 2022: 50-51, Strelice nisu bile avarske kako se do sada obično tvrdilo u znanstvenoj literaturi.

⁵⁸ VINSKI 1997: 143-189; Tabla I-III; ROBAK 2018: 332; MILOŠEVIĆ 2018: 71-72.

⁵⁹ JURČEVIĆ 2011: 130, 137-138; TOMIČIĆ 2021: 142-144.

iz Bosanskog Petrovca kroz Bravsko polje probijala između planina Grmeča i Sretice u dolinu rijeke Sane, Ivo Bojanovski spominje legende o kralju Beli IV. prilikom njegovog bijega pred Tatarima.⁶⁰ On ove legende povezuje s, kako on kaže, glavnom prometnom arterijom stare hrvatske države, cestom Bihać – Bosanski Petrovac – Knin. Međutim, on zanemaruje činjenicu da Bravsko zapravo ne leži na toj cesti, već na cesti Bosanski Petrovac – Ključ.

Prema uvriježenom mišljenju velika cesta (*magna via*), odnosno vojna cesta (*via exercitualis*) se u srednjem vijeku na pravcu Vaška – Virovitica – Koprivnica – Križevci – Zagreb – Topusko – Perna nastavljala preko Bihaća dolinom Une do Donjeg Lapca i Srba i dalje prema Kninu. Ponekad se ta cesta izjednačava s cestom kralja Kolomana (*via Colomani regis*) koja se mjestimično spominje u srednjovjekovnim izvorima od 1200. (od 1163. ako se i spomen *pons Colomani regis* odnosi na nju) do 1351., ali samo na području Križevačke županije. Kao što navodi Ranko Pavleš: „**Sve ukazuje na to da je netko proglasio spomenuti pravac ‘cestom kralja Kolomana’, a ostali autori su prihvatili to bez provjeravanja**“.⁶¹ Literatura o toj cesti je nepregledna⁶² i teško je otkriti tko je zapravo prvi napravio ovu identifikaciju. Veliki utjecaj na takvo poimanje ove ceste dala je svojim znanstvenim autoritetom Nada Klaić koja kaže: „Srbi kod kojih se Ljudevit bježeći prema jugu sklanja bez sumnje su istoimena srednjovjekovna županija i plemićka općina u XIV. st. (dan. Srb) **koja se nalazila na unskom putu koji je povezivao stoljećima jadranske i panonske zemlje.**“⁶³ Od Topuskog i Bihaća do Knina dolinom Une preko Srba u izvorima nije direktno spomenuta ikakva cesta, a niti postoje podaci o toj trasi iz rimskog vremena. Ivo Bojanovski o pravcima preko Bihaća za rimsko doba kaže: „Do danas, međutim,

⁶⁰ BOJANOVSKI 1974: 219, „U potvrdu tome govori još uvijek prisutna tradicija o kraljevoj cesti i o bijegu kralja Bele pred Tatarima, o njegovoj tvrđavi Starigrad na Grmeču iznad Bravskog, o Kraljevim torinama i Kraljevom kladencu. Uz ovaj stari put povezane su brojne legende koje na svoj specifičan način, pun imaginacije, ovjekovjećuju pamćenje na taj historijski događaj iz XIII st. Tradiciju o tom tragičnom događaju i o kraljevom paničnom bijegu pred bijesnom vojskom Džingis-kana na današnje stanovništvo prenijelo je Koluničko pleme, koje je nad ovim stazama stražarilo, dok ih u XVI st. ne zauzeše Turci.“ Paradoksalno, Bojanovski ove legende povezuje s cestom Bihać – Knin: „Sa svojim ograncima Petrovac- Bihać i Petrovac – Knin bila je glavna prometna arterija i stare hrvatske države.“

⁶¹ PAVLEŠ 2008: 67.

⁶² V. KLAJĆ 1901: 41; N. KLAJĆ 1976: 262; N. KLAJĆ 1990: 249; MARGETIĆ 2000b: 217; PAVLEŠ 2008: 66; PAJUR 2011: 24; „Nada Klaić (KLAJĆ 1976: 262) piše da se vojnička cesta ponekad naziva i ‚via Colomani regis‘ (u bilješci ju izjednačava i s ‚via magna‘ i ‚via fundata, levata‘ i ‚otteveny‘), a ide od Koprivnice na Križevce, Zagreb, Topusko. Na drugom mjestu (KLAJĆ 1987: 40) autorica spominje Kolomanovu cestu kod Ravena južno od Križevaca i piše da se ona naziva i ‚velika cesta‘ te da ju je herceg i kralj Koloman dao urediti. Ponavlja i prije iznesenu tvrdnju da je ova cesta povezivala Koprivnicu preko Križevaca sa Zagrebom te dodaje da je i tisućljećima spajala Panoniju s Jadranom.“

⁶³ N. KLAJĆ 1975: 211, GOLDSTEIN 1994: 28; Tvrdnja o Einhardovim Srbima u Srbu je neodrživa jer se lokacija Srb prvi put spominje pola tisućljeća nakon Einharda.

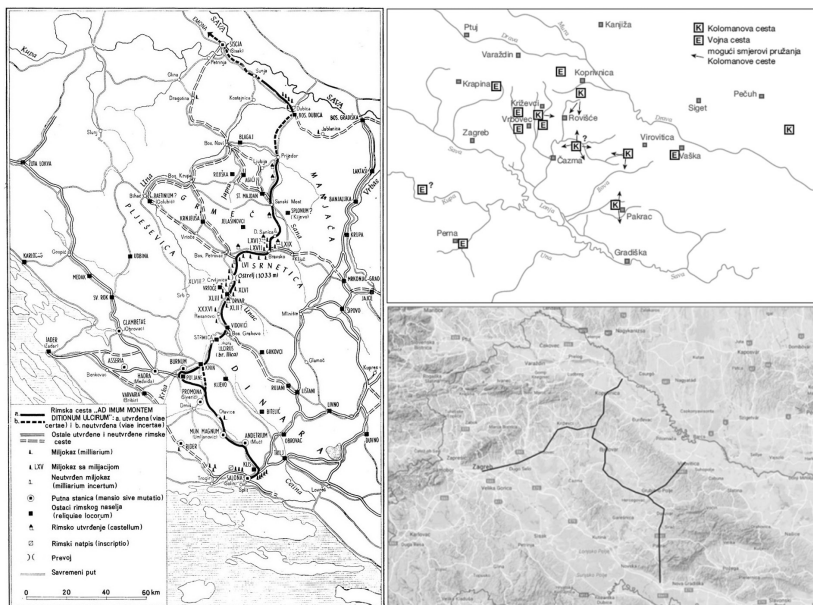
nisu otkriveni tragovi bilo kakve građene ceste (via munita) na pravcu Petrovac-Bihać. Stoga bi bilo realnije u tom području tražiti neki vicinalni put na autohtonjoj osnovi. Isto takav put treba tražiti i na liniji Petrovac - Krnjeuša - Krupa u dolini Une. Budući da su u dolini Une, između Bihaća i Bos. Novog ustanovljeni ostaci rimskih naseobina i tragovi rimske ceste, kao sigurno se može uzeti da je od Bihaća niz Unu vodio jedan put kao veza između **ceste koja je kroz Liku išla pravcem Salona-Siscia (via Avendo?, I. B) i ceste koja je dolinom Sane izlazila na Unu.**⁶⁴ Prema tome, u rimsko doba cesta dolinom Une uzvodno od Bihaća kroz Srb nije postojala ili barem nema dokaza za nju. Što se tiče srednjovjekovnih izvora, poznat je samo jedan podatak koji donekle implicira postojanje takve ceste. Toma Arhidakon navodi da su 1242. Tataři na putu prema moru goneći kralja Belu IV. zastali na nekoj vodi naziva Sirbij što bi se moglo odnositi na mjesto Srb. Međutim, Toma kaže da je tatarski vojvoda: „došao, ali ne kao da je išao putem, nego kao da je doletio zrakom prolazeći kroz bespuća i strme planine kuda nikada nije prošla vojska. Jurio je gonjen žurnom nestrpljivošću misleći da će kralja moći napasti prije nego što se on spusti do mora. Ali kad je doznao da kralj boravi na sigurnom uz more, počeo je polaganije nadirati. I kad je čitava vojska došla **do neke vode koja se zove Sirbij**, nakratko se tu zaustavio.“⁶⁵ Prema tome, ovaj navod ne dokazuje da je cesta dolinom Une kroz Srb tada zaista i postojala. Pavleš je u svom radu upozorio da je neopravdano izjednačavati cestu kralja Kolomana s „velikom cestom“ (*magna via, magna strata*), s „vojnom cestom“ (*via exercitus /exercitualis, hodut*), ili „cestom na nasipu“ (*via levata/fundata, ettewen, uttouyn, sep, nasip*) jer izvori za to ne daju povoda.⁶⁶ Čak i „velika kraljeva cesta“ (*via regis, via regalem*) zapravo je označavala vrstu javne ceste za koju se brinula država i ona nije nužno morala imati veze s cestom kralja Kolomana. Međutim, ako se pogleda karta Ranka Pavleša koja prikazuje spomene ceste kralja Kolomana (Slika 5 desno gore), očigledno je da oni zapravo ugrubo ukazuju na pravac **Koprivnica – Križevci – Bjelovar – Grubišno Polje – Pakrac i dalje u pravcu Bosanske Gradiške**, tj. rimskog Servicijuma.⁶⁷ U rimsko doba cesta je iz smjera Aquae Balissae kod današnjeg Daruvara zaista nastavljala

⁶⁴ BOJANOVSKI 1974: 230.

⁶⁵ HS, 39.1.5, „Venit autem non quasi iter faciens, sed quasi per aerem uolans loca inuia et montes asperrimos supergrediens unde numquam exercitus ambulauit. Properabat enim impatienti festinatione arbitrans se regem posse inuadere, antequam descendisset ad mare. Sed postquam rescuiuit, quod rex iam in maritimis tutus maneret, lentius gradi cepit. Et cum totus exercitus ad quandam aquam, que dicitur Sirbium, descendisset, parumper consedit ibidem.“

⁶⁶ PAVLEŠ 2008: 73-74.

⁶⁷ PAVLEŠ 2008: 67, Cesta kralja Kolomana spominje se na pet mjesta od 1200. do 1351. To su sljedeće lokacije: Jagnjedovac kod Koprivnice, Raven kod Križevaca, uz rijeku Česmu gdje se 1163. spominje i *pons Colomani regis*, Velika Peratovica i Pakrac; PAVLEŠ 2008: 70, „Dalje je možda išla (iz pravca Pakraca) prema prijelazu preko Save kod današnje Stare Gradiške.“ Pavleš crta i pravac prema Zagrebu, međutim nema dokaza da je cesta uopće išla dalje od Križevaca.

Slika 5: Lijevo: Dolabelina cesta *Ad inum montem Ulcirum* i njen nastavak prema Savi (*Siscia*) (Crtao Petar Kurtović, kartograf) (BOJANOVSKI 1974, Karta IV); Desno gore: Cesta kralja Kolomana i vojna cesta u izvorima (PAVLEŠ 2008: 75); Desno dolje: Pavlešov prijedlog rekonstrukcije trasa Kolomanove ceste (DUJMOVIĆ 2016: 246, Karta 2)

prema Savi i Servicijumu preko Pakraca,⁶⁸ a kod Servicijuma je bio prijelaz preko Save.⁶⁹ U srednjem vijeku ovaj dio ceste se nazivao „herceška cesta“.⁷⁰

Kako je Kolomanova vojska do jezgre Hrvatske namjeravala ići u vrijeme dok Zagreb još nije bio značajno prometno središte, brži i kraći put iz Mađarske vodio je preko Pakraca i Gradiške, odnosno rimskog Servicijuma. Ako spojimo ovako rekonstruiranu cestu kralja Kolomana (Slika 5 desno dolje) s rimskom cestovnom mrežom južno od Save (Slika 5 lijevo), tada se kao prirodan pravac nameće nastavak iz Gradiške dolinom Vrbasa prema Splitu ili preko Dubice i Prijedora dolinom Sane prema Kninu. Mađarski ljetopisac Simon de Keza u *Gesti Hungarorum* piše da je kralj Koloman:

⁶⁸ SCHEJBAL 2003: 97, Karta II.

⁶⁹ SCHEJBAL 2003: 102-103.

⁷⁰ PAJUR 2011: 27, „Druga je trasa od Pakraca vodila „herceškom cestom“ (via nomine Ducauta [!] (CD III, 98)) preko Save u Vrbas (portus super Zavam existentis Alsogradisca nuncupati qui versus Vrbaz transit (CD VII, 21)), a odavde također prema moru.“; Kod Stare Gradiške dokumentiran je prijelaz ceste iz pravca Pakraca preko Save. Tamo su plemići Desislavići imali skelu u 13. stoljeću (CD II: 215). Kralj Matijaš Korvin kod Gradiške prelazio je Savu 1463. i 1480. (SCHEJBAL 2003: 102-103)

Slika 6: Predloženi pravac nastavka ceste kralja Kolomana od Pakraca prema jugu

„poslao i vojsku u kraljevinu Dalmaciju, da ubije kralja Petra, koji, susrevši se s Mađarima u gorama zvanim Gozd, bi u spomenutim gorama potučen i ubijen, otada do danas se iste gore ugarski zovu Patur Gozdia. Jer sjedište ovoga kralja i njegovo prijestolje bilo je u gradu Tenenu (Kninu).“⁷¹

Budući da je kralj Petar stolovao u Kninu, najvjerojatniji smjer kojim je Kolo-manova vojska krenula bio je Knin. Prema tome, potpun pravac kojim se mađarska vojska kretala bio bi: **prijelaz preko Drave kod Botova – Koprivnica – Križevci – Bjelovar – Grubišno Polje – Pakrac – Gradiška – Kozarska Dubica – Prijedor – Sanski Most – Bosanski Petrovac – Drvar – Bosansko Grahovo – Knin** (Slika 6). Do sada se u hrvatskoj historiografiji nije obraćala pažnja na ovaj pravac u vezi prodora Kolomanove vojske. Ivo Goldstein 1994. osim ceste dolinom Una koju preferira kao glavni cestovni pravac u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, ipak navodi i cestu dolinom Vrbasa kojom se vrlo brzo moglo stići do starohrvatske

⁷¹ SRHI, 182, „Qunwes enim Kalman est vocatus, quoniam libros habebat, in quibus ut episcopus legebat suas horas. Iste quoque in regnum Dalmatiae misso exercitu occidi fecit regem Petrum, qui Hunagris in montibus, qui Gozd dicuntur, occurrens est devictus in montibus memoratis et occisus, unde iidem montes usque hodie in Hungarico Patur Gozdia nominantur. Sedes enim huius regis et solium in Tenen erat civitate“; Sličnu vijest donosi i *Bečka ilustrirana kronika*: „Kraljevinu Dalmaciju je pripojio Mađarskoj nakon što je ubio njezinog kralja zvanog Petar u gorama Peter Gozdia“ („Iste Dalmatie regnum, ocisso suo rege, Petro nominato, in montibus **Petergozdia**, Hungarie adiunxit“).

županije Plive.⁷² On s pravom prigovara da su se previše zagovarali pravci koji su zaobilazili tursko (bosansko) područje zbog trenutne političke situacije.

Lokacija Petrovog Gvozda

Još uvijek nije došlo do konsenzusa o tome gdje se nalazio Petrov Gvozd, odnosno gdje su se nalazile gore u kojima je poginuo kralj Petar. Najčešće se ta bitka smješta na Petrovu goru.⁷³ Takav izbor bio bi logičan u slučaju da je cesta kralja Kolomana zaista vodila preko Perne (gdje se 1225. spominje vojna cesta - *hodut*)⁷⁴ i Bihaća dolinom Une prema Kninu. Međutim, Petrova gora dobila je naziv po samostanu i crkvi sv. Petra koju su početkom 14. stoljeća osnovali pavlini na najvišem vrhu gore koja se tada zvala Slatska/Zlatska gora.⁷⁵ Ivo Goldstein zastupa tezu o Zrinskoj gori jer je ona opet smještena uz Kolomanovu cestu prema dosadašnjoj rekonstrukciji.⁷⁶ Budući da je jedan krak ceste iz Topuskog nastavlja prema Senju i preko Like vodio prema Kninu, zastupa se i teza da je Gvozd bio planinski lanac Velike i Male Kapele. U tom slučaju vojska kralja Kolomana kao da je išla prema Senju umjesto prema Kninu.⁷⁷ Vojno-strateški gledano niti kralju Petru nije bilo mudro čekati vojsku kralja Kolomana na Kapeli jer je ona za to vrijeme mogla zauzeti Knin prodorom preko današnje zapadne Bosne. U srednjem vijeku Gvozd se često spominje kao razdjelnica Hrvatske i Slavonije. Ova granica je bila važna jer je u pravnom smislu Slavonija imala različit položaj od Hrvatske u odnosu na Ugarsku,⁷⁸ te je Gvozd postao metafora za tu granicu.⁷⁹

⁷² GOLDSTEIN 1994: 25.

⁷³ ANTOLJAK 1942: 40.

⁷⁴ CD III, 253, U tom dokumentu spominje se i zemlja *Zalat* po kojoj se gora nazivala Slatska/Zlatska gora.

⁷⁵ CD IX, 398, Za 1328. „nominibus prioris et conventus fratrum Eremitarum ecclesiae beati Petri de monte Szlat“; PLEŠE 2017.

⁷⁶ GOLDSTEIN 1994: 27-28; GOLDSTEIN 1995: 441-446.

⁷⁷ GUNJAČA 1978:192, 200.

⁷⁸ CD IV, (383) 444, Kralj Bela 1251. potvrđuje krčkim knezovima privilegije svojeg djeda Bele, svojeg oca Andrije iz 1209. i svoje od 1242. riječima „insuper cum necesse fuerit exercitum Croaticum conuocari intra montem qui Gozd dicitur et vbicumque in illis partibus voluerimus, seruiet nobis cum XX-ti armatis deenter expeditis, ab ista vero parte montis quocumque exercitum conuocauerimus Croaticum, cum decem armatis nobis seruicium exhibebunt“. U prijevodu: „osim toga, kad bude trebalo sazvati hrvatsku vojsku unutar planine zvane Gozd, i gdje god u tim krajevima izaberemo, služiti će nam 20 naoružanih ljudi pod punom opremom, ali s one strane te planine, gdje *god sazovemo hrvatsku vojsku, dat će nam deset naoružanih ljudi.*“

⁷⁹ SZEBERÉNYI 2017: 430, „Dakle, 'Gvozd' koji se pojavljuje u izvorima u kojima se govori o Slavoniji nije prirodna granica u apsolutnom smislu, nego politički (pravni) pojam – svojevrsna metafora 'graničnoga šava' u južnome potezu područja Korduna, kod planina koje čak nisu 'imenovane', između genetski različitih hrvatskih i ugarskih institucionalnih struktura.“

Međutim, Kapela se u stvarnosti nije nalazila na granici sa Slavonijom nego sa zapadne strane Modruša, Plasa i Drežnika koji su po administrativno-političkoj podjeli pripadali Hrvatskoj, a po crkvenoj Splitskoj nadbiskupiji. Ovu nelogičnost primijetio je i Gábor Szeberényi. Štoviše, uočio je da se i Petrova gora, za koju on kaže da se bez poteškoća može identificirati s Petrovim Gvozdom iz ugarskih izvora, ne nalazi na granici Hrvatske i Slavonije: „sami podatci u ispravama, a posebice slijed administrativnih i upravno-povijesnih fenomena iz 13-14. stoljeća koji strukturalno razlikuju Hrvatsku i Slavoniju, ostavljaju dojam kao da **granica promatrana iz dva ‘smjera’ „ne pada na isto mjesto“**.”⁸⁰ Ovaj problem nije moguće razriješiti na zadovoljavajući način dokle god se ne odredi prava trasa tzv. Kolomanove ceste prema Kninu te dok se pravilno ne protumači značenje riječi „gvozd“.

Prema Skoku „gvozd“ je u početku označavao **klin, klinac ili čavao**, a tek u izvedenim značenjima mogao se odnositi na šumu i/ili goru.⁸¹ Ključno je obratiti pažnju i na riječ „**zagvozdit**“ koja pripada starokajkavskom i starohrvatskom leksiku i znači „**učvrstiti klinom**“.⁸² Gvozdom su se tako mogla zagvozdit vrata i na taj način zatvoriti neki prolaz. Klin kojim su se vrata ili prolaz zatvarali nazivao se „zagvozda, gvozd, gvozdac, zaponac“ ili „ključ“. Prema tome, tako su se i u krajoliku neka gora ili lanac gora koje su zatvarale neki prolaz mogle zvati Gvozd, Gvozdac, Zagvozda, ali i opisno: gora koja zatvara, tj. u starijem leksiku „gora Zaprta“. Martinac pop, plemenom Lapčanin, u svom je brevijaru 1495. zabilježio ono o čemu je kao plemeniti Lapčanin očito bio vrlo dobro informiran, da su Gvozd i gora Zaprta sinonimi: „...pobijajući se na poljih i **na pasih** i na brodih vod. Tagda že robljahu vse zemlje hrvatske i slovinske do Save i Drave daže do **gore Zaprte**“.⁸³ Gledajući iz Vinodola, pop Martinac samo je naveo granice Hrvatske i Slavonije, tj. Savu, Dravu i Gvozd. On je znao da su na „pasih“ bile „gore Zaprte“, tj. Gvozd. Vjekoslav Klaić izjednačio je goru Zaprtu s Moslavačkom gorom na temelju zapisa iz 17. stoljeća koji teško da ima veze s gorom Zaprtom popa Martinca.⁸⁴ Ako je prethodno predloženi pravac ceste kralja Kolomana prema Kninu dolinom Sane ispravan, Gvozd bi se trebao nalaziti na njezinoj trasi. Cesta je iz Gradiške do Prijedora vodila preko Kozarske Dubice i prolaza na zapadnim obroncima Kozare koji se u ispravi o granicama Dubičke županije iz 1269. navodi

⁸⁰ SZEBERÉNYI 2017: 429-430.

⁸¹ SKOK 1971: 643, „Klinac (drveni), ekser, čavao“; zagvôzda „klin kojim se cijepaju drva“. Riječ „gvozd“ označivala je drvenu oštricu izraslu u šumi, neizdjanu ili izdjanu, odatle značenje „klinac“ kao i mjesto gdje je izrastao, „šuma“.

⁸² MAREŠIĆ 2003: 403; Kao izvorni kajkavac mogu iz prve ruke posvjedočiti da zagvozdit znači učvrstiti klinom vrata (ili bilo što drugo) tako da se ne mogu više otvoriti niti pomaknuti.

⁸³ ŠTEFANIĆ 1969: 83-84.

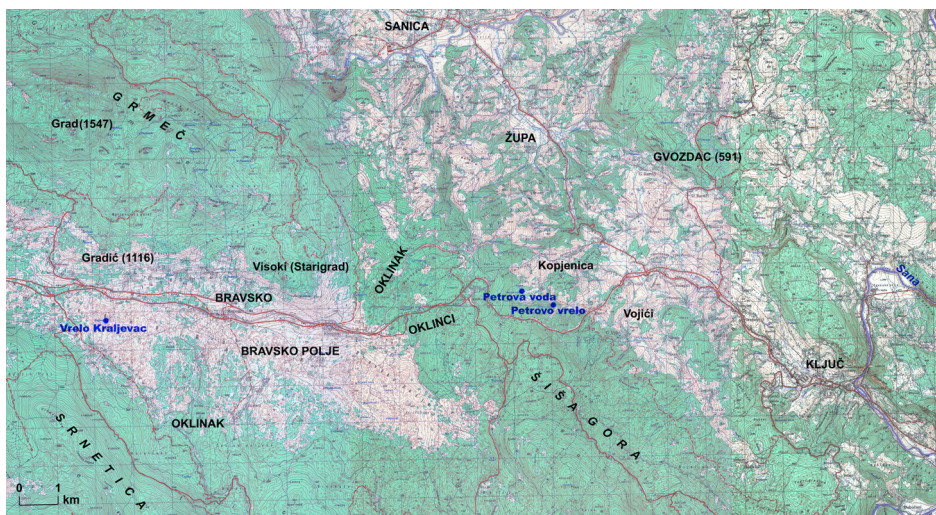
⁸⁴ V. KLAJĆ 1907: 186-187. Moslavačka gora nije zatvarala nikav put ili prolaz.

pod vrlo znakovitim nazivom *Vrata (ad magnam viam Wratha vocatam)*.⁸⁵ Ali planina Kozara još nije mogla biti Gvozd jer se ona nalazila duboko unutar Slavonije. Od Prijedora je cesta zatim dolinom Sane vodila uglavnom ravničarskim i brežuljkastim predjelima sve do prolaza između dinarskih planina Grmeča i Šiša gore kod Ključa. Taj je prolaz vodio kroz Bravsko polje, u vezi kojega je Ivo Bojanovski zabilježio predaju o hrvatsko-mađarskom kralju Beli IV. dok je bježao pred Tatarima prema moru. Narodnu predaju koja spominje kralja Belu IV. nisam uspio pronaći u izvorima, ali pronašao sam onu koja priča o bezimenom kralju koji je stolovao u gradu na Grmeču.⁸⁶ Cesta s rimskim miljokazima njezin je neodvojiv dio jer se u predaji navodi da je kralj zbog snijega otišao u južne krajeve i tom prilikom **udarao** „biljege“ odnosno „mramore“ na svaki sat hoda. Ovo predaju razotkriva kao odjek slavenske stare vjere i mita o Perunu koji slično tome udara svojim gromovnim kamenjem. I ostali elementi potkrepljuju takav zaključak: svoju kćer kralj je zbog pohlepe pretvorio u zmiju, a ona se na Đurđevo mogla povratiti u princezu samo ako ju poljubi mladić.⁸⁷ Analogno tome Perunova kćer, božica Mara se zimi pretvara u strašnu Moranu, obličjem zmiju, a na Jurjevo se ponovno vraća u princezu prilikom ljubavnog susreta sa svojim bratom, mladim bogom

⁸⁵ *CD V*, 510-513, „...veniendo versus occidentem perveniret **ad magnam viam Wratha vocatam**, ubi essent due mete et transeuendo ipsam **viam Wratha** directe iret ad fluvium Jelsouycha vocatum et per eundem caderet in fluvium Strygomnia...“. U prijevodu: „...idući prema zapadu međa je vodila do velike ceste zvane Wratha, gdje su bile dvije međe i prešavši samu cestu Wratha vodila izravno do rijeke Jelsouycha (potok Jelovača kod D. Jelovca i potok Puharska) i kroz nju spustila se u rijeku Strygomnia (danas Strigova kod G. Jutrogošta)“. U opisu međa se zaobilazi područje grada Dubice, jer međa se na kraju opet iz smjera Kostajnice vraća prema Turjaku i Savi na istočnom kraju županije.

⁸⁶ *Bosanska vila*, časopis SPKD Prosvjete iz Sarajeva od 01.06.1886. <http://www.infobiro.ba/article/450028> (posjet 4.9.2024); časopis-kalendar *Bošnjak* za 1885. <https://www.dinarskogorje.com/grme269.html> (posjet 4.9.2024), Kralj je imao grad Grmeč koji se nalazio na najvišem vrhuncu Grmeča, razvalinu pod imenom Gradić na Bravskom polju i veoma zdravo vrelo Kraljevac. Predaja kaže da su kraljeve ovce stanovale na Bravskom u Gradiću dok ih jednom nije zatrpao snijeg pa je kralj odlučio otići, ali je punu tisovu kesu dukata zakopao u gradu Grmeču. Najmlađoj kćeri njegovoj bijaše žao ostaviti tolike dukate te je odlučila ostati pa ju je otac prokleo da se pretvori u zmiju te da se ponovno pretvori u djevojku samo ako čekajući na tom blagu dočeka mladića da ju poljubi na Đurđev dan prije izlaska sunca. Kralj je krenuo na južnu stranu i putujući od Grmeča svaki sat puta udarao biljege odnosno mramore. „Mramori ti i dan današnji su na istim mjestima gdje su i udareni. Visoki su dva metra a široki po metra od tvrdoga ljutca kamena; prvi stoji u Janjilima, zatim u Zdenom dolu u pećini. Taj je u dubre zarastao. Treći u Gorinčanima pak onda u Sekovcu, Krivodolu, Crvljivici i posljednji u Župi junačkoj.“ Riječ je zapravo o rimskim miljokazima na Bravskom polju i dalje prema Drvaru.; Nedaleko od Bosanskog Petrovca bilo je sjedište hrvatskoga plemićkog roda Kolunića, a kod Sanice plemićkog roda Saničana te se čini da su oni bili nositelji ovih predaja.

⁸⁷ Slična fragmentarna vjerovanja o carevoj kćeri - zmaju zabilježena su u vezi lokaliteta na planini Osječnici sa zapadne strane Petrovačkog polja. Također i vjerovanja u vezi sa stećcima po čitavoj Bosni koji se često interpretiraju kao kameni svatovi, ali jedino u ovom slučaju se vezuju uz rimske miljokaze koji su tu bili postavljeni puno prije od stećaka (BEŠLAGIĆ 1982: 33-34).

Slika 7: Topografska mapa s označenim toponimima kod Ključa gdje se predlaže lokacija Petrovog Gvozda

Jarilom. U skladu s time navedena predaja, odnosno mitska priča, u krajoliku je smještena u sveti lug - Lužac.⁸⁸ Na trasi Bravskog prolaza na topografskoj karti mogu se uočiti toponimi u vezi s kraljom ili s Petrom kao što su **Petrova voda**, **Petrovo vrelo i točak** s istočne strane prolaza, **vrelo Kraljevac** na sredini Bravskog polja i na zapadnoj strani prolaza opet **Petrovo vrelo** na mjestu gdje je početkom 18. stoljeća osnovan Bosanski Petrovac.⁸⁹ Ovo vrelo i ovaj odsječak ceste opjevan je i u narodnoj epskoj pjesmi sljedećim stihovima: „*Otiskoše uz polje bilajsko / Kraj Petrova vrila udariše, / Tad Petrovca, kažu nije bilo. / Oni Bravsko polje prigaziše, / Kad stigoše Ključu kamenome, / I u Ključu konak učiniše / U Turčina, ključkog kapetana.*“⁹⁰ Na detaljnoj topografskoj karti na istočnom ulazu u Bravski prolaz nasuprot Petrovom vrelu uočava se **brdo Gvozdac** koje kao klin zatvara i otvara prolaz sa sjeveroistoka. Malo dalje, na Sani prema jugoistoku nalazi se stari **grad Ključ**, središte župe Banice, koji ima istu funkciju s jugoistoka. Ključ i gvozdac su u kontekstu ovog krajolika sinonimi. Cesta se penje na Bravsko polje iznad sela

⁸⁸ Bravsko je pripadalo župi Lužac, a taj naziv dolazi od riječi „lug“. U vjeri starih Slavena „lug“ je bio naziv za svetu šumu. Više o krajobraznoj mitologiji u BELAJ 2007, KATIČIĆ 2010, PLETERSKI 2014 i ĐERMEK 2018.

⁸⁹ ČEMAN 2011: 170-192, 201; „Preko gore Grmeča na visokom položaju leži „Bravsko“; u njemu ima jedan bunar „Kraljevac“ i kod njega jedna zidina, narod je zove „Kraljev tor.“ Nedoliko otalen u selu Jasenovcu ima jedna zidina, koja je nazad dvadeset godina raskopana i našao se oblik crkve, pa od tada na istom mjestu čini se bogoslužjenje na dan sv. proroka Ilije.“ (*Bosanska vila*, časopis SPKD Prosvjete iz Sarajeva od 01.06.1886. <http://www.infobiro.ba/article/450028> (posjet 4.9.2024))

⁹⁰ JUNAČKE PJESME (MUHAMEDOVSKJE) 1898: 40-41, U pjesmi „Bišćanin ban i Duralagić Meho“ (br. 29), kazivač Kolaković Meho iz Orašca između B. Petrovca i Bihaća.

Kopjenica preko **prijevoja Oklinak ili Oklinci**,⁹¹ što je opet naziv u vezi s klinom, klincem i gvozdom, jer tu je cesta vodila oko klina koji je zatvarao prolaz cesti (Slika 7). Hrvatski kralj Petar sasvim sigurno dočekaao je Kolomanovu vojsku na određenom odmaku od Knina gdje mu je bilo sjedište te je predio oko Ključa na ovoj cesti logičan izbor i s vojnog i s prometnog gledišta. Možemo zaključiti da je lanac planina Grmeč, Šiša gora i Srnetica bio izvorno mjesto gora zvanih Petrov Gvozd.

Simboličko značenje Petrovog Gvozda

Grad Ključ unatoč uvriježenom mišljenju nije izvorno bio ključ Bosne nego Hrvatske jer je simbolički zaključavao i otključavao, odnosno zatvarao i otvarao vrata prema jezgri Hrvatske. Zapis iz 29. poglavlja *DAI* koji govori o značenju tvrđave **Klis** (od grč. *κλεις* – ključ) za obranu Salone i čitave Dalmacije u potpunosti je analogiji s ovako rekonstruiranim vojno-strategijskim značenjem Petrovog Gvozda i grada Ključa na rijeci Sani za Knin i čitavu Hrvatsku. Prema *DAI* Romani „krenu **prema tvrđavi klanca** (klisure) koja je 4000 koraka od istoga grada daleko, a zove se i danas **Klis jer zatvara put onim, koji bi onuda prolazili**.“⁹² Romanska posada tvrđave koja se nalazila na graničnom prijevoju zatvarala je i otvarala prolaz onome kome je htjela. Kad su Slaveni zauzeli tvrđavu Klis, zauzeli su i Salonu i čitavo Solinsko polje, odnosno figurativno čitavu Dalmaciju.⁹³

U vezi pridjevka „Petrov“ treba napomenuti da je veza sa slabo dokumentiranim hrvatskim kraljem Petrom sekundarna jer je motivacija prvotno došla od svetog Petra i njegovih ključeva.⁹⁴ Važnost svetog Petra za obranu Hrvatske očituje se u odlomku iz 31. poglavlja *DAI* koji za doba cara Heraklija kaže:

„Ovi se Hrvati i **obrekom i hirografom zavjere svetomu Petru apostolu** stalno i čvrsto, da nigda ne će na tuđu zemlju poći i vojevati, nego će radije mirovati sa svima, koji tako htjet budu, primivši od istoga pape takav zakon: ako koji drugi narodi protiv zemlje tih Hrvata podju i zarate, da pomogne **Bog Hrvatom** i s njima pristane, i **da im Petar, Hristov učenik pomogne da pobijede**.“⁹⁵

Pri tome se sveti Petar prirodno naslonio na još raniju predodžbu o Perunu jer se taj slavenski bog nakon kristijanizacije nadomjestio sa svetim Petrom kao

⁹¹ Kopjenica izvorno Kopljenica (od „koplje“). Oklinak je i brdo iznad vrela Kraljevac.

⁹² *TOM I*: 63; *DAI I*: 29, „*καὶ πρὸς τὴν κλεισοῦραν ἀπὸ τῆς ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ κάστρου ὑπάρχουσας μίλια τέσσαρα, ἥτις καὶ μέχρι τοῦ νῦν καλεῖται Κλεισα διὰ τὸ συγκλείειν τοὺς διερχομένους ἐκεῖθεν.*“

⁹³ *DAI I*: 29; *TOM I*: 63-64.

⁹⁴ Isus je rekao Svetom Petru: „Tebi ću dati ključeve kraljevstva nebeskoga, pa što god svežeš na zemlji, bit će svezano na nebesima; a što god odriješiš na zemlji, bit će odriješeno na nebesima.“ (Matej 16, 19). Sveti Petar obično nosi dva ključa, jedan od zlata i jedan od srebra. Jedan je za otključavanje, a drugi za zaključavanje. Nije zabilježen titular u srednjovjekovnoj župi Sanici, ali u današnjoj Gornjoj Sanici pravoslavci imaju crkvu Sv. Petra i Pavla.

⁹⁵ *TOM I*, 81; *DAI I*, 31, 148.

što je vidljivo u predaji o kralju s Grmeča i Bravskog polja koja je smještena u pretkršćanski sveti lug – Lužac u kojem postoji više toponima s pridjevkom Petrov. Tomašićev prijevod dijela rečenice u kojoj se spominje ‘Bog Hrvatom’ nije vjeran vrlo kompliciranom tekstu grčkog izvornika u kojem zapravo piše „Bog Hrvata“.⁹⁶ Ta sintagma ima pretkršćanski prizvuk i mogla se izvorno odnositi na Peruna. Prvi hrvatski vladar spomenut u doba cara Heraklija prema 30. poglavlju *DAI* bio je Porin koji se prema imenu može interpretirati kao Perun kako je to već naslutio Ante Milošević.⁹⁷ Petrov Gvozd tako je simbolički dobio sveto mjesto u koncepciji srednjovjekovne Hrvatske još u doba cara Heraklija jer se na njegovim prilazima zakletvom papi i svetom Petru, a možda i Perunu, od tada pa sve do pogibije posljednjeg hrvatskog kralja Petra branila hrvatska samostalnost.

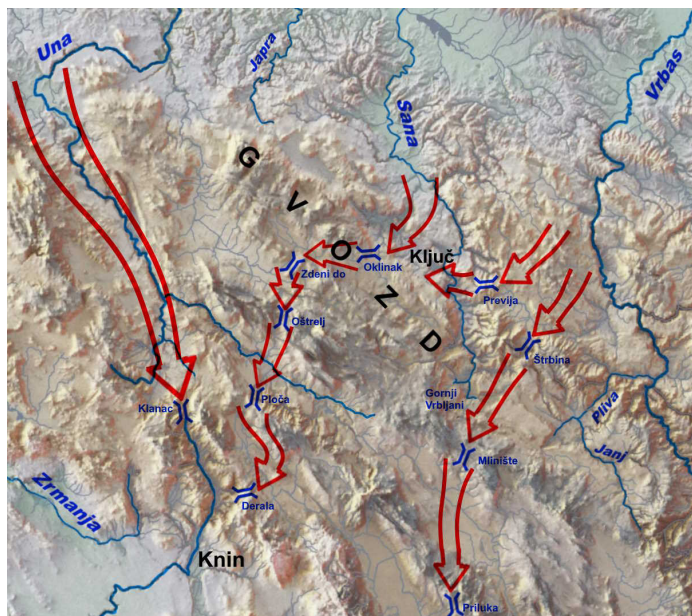
Vojno-strategijsko značenje Gvozda

Na cesti iz Panonije dolinom Sane nakon Ključa nalazi se nekoliko uskih planinskih prolaza ili prijevoja preko kojih se cesta probijala prema Kninu jer na potezu ceste od doline rijeke Sane ne postoji nikakva riječna udolina kojom bi se moglo stići do Knina. Dinarske planine sijeku cestu poprečno, a ne uzdužno. Cesta dolinom Une bila bi vrlo pogubna za sigurnost hrvatske države. Neprijateljska vojska dolinom Une mogla je začas stići pred Knin jer na tom potezu planinski lanci se pružaju uzduž Une u smjeru Knina. Hrvatskoj državi bilo je u interesu zatvoriti taj pravac i učiniti ga neprohodnim za neprijateljske vojske. Sličnu taktiku spominje Toma Arhiđakon u vrijeme provale Tatara u kraljevinu Ugarsku. Kralj Bela IV. je tada zapovijedio blokadu prijelaza preko Karpata jer je „tamo obišavši i pregledavši sve slabo zaštićene ulaze u zemlju, posjekao velike šume, dao sagraditi dugačke ograde i zagraditi oborenim stablima sva mjesta koja su se činila lakima za prijelaz.“⁹⁸ Međutim, Tatari: „su imali četrdeset tisuća sjekironoša, koji su išli ispred vojske i sjekli šume, ravnali putove i uklanjali sve prepreke s mjesta na kojima su ulazili. Zbog toga su ograde, koje je kralj dao pripremiti, prešli tako lako kao da nisu bile podignute od nagomilanih golemih

⁹⁶ KATIČIĆ 1985: 246; „...a dobili su od istoga rimskoga pape i ovu molitvu: ako bi druga koja plemena provalila u zemlju tih Hrvata i nanijela rat, da se **Bog Hrvata** bori za njih i bude na obranu, a Petar učenik Hristov, da im dade pobjedu“ (KATIČIĆ 1985: 242, prema ŠIŠIĆ 1925: 387, bilj. 20).

⁹⁷ MILOŠEVIĆ 2013; Slično i u ALIMOV 2015.

⁹⁸ *HS*, 36.3.15, „Vix tandem rex his pulsatus clamoribus comovit se et abiit ad extrema sui regni venitque ad montes, qui sunt inter Ruteniam et Hungariam et usque ad confinia Polonorum, inde circuiens et circumspectans cunctos infirmiores terre ingressus, cesis ingentibus silvis, longas fieri fecit indagines obstruens transiectis arboribus universa loca, que ad transeundum facilia videbantur.“

Slika 8: Vojno-strategijsko organiziranje obrane jezgre hrvatske države od neprijateljskih vojski u slučaju ceste dolinom Une koja uzdužno s dinarskim planinama vodi prema Kninu i cesta koje iz doline Sane prema Kninu i iz doline Vrbasa prema Splitu vode poprečno preko dinarskih planina.

jela i hrastova, nego od lagane trstike. U veoma kratkom su vremenu sva zemlja spaljena da više ništa nije ometalo prolaz.“⁹⁹ Cesta od Gradiške prema Kninu s razlogom je vodila preko teških prolaza i prijevoja. Prvi se prolaz pod imenom Vrata nalazio na zapadnim obroncima Kozare. Sljedeći i najvažniji je bio kod Gvozda, tj. pred Bravskim poljem između Grmeča i Šiša gore kod prijevoja Oklinak/Oklinci na 775 m nadmorske visine. Na izlazu iz Bravskog polja trebalo je proći kroz Zdeni do i spustiti se u Petrovačko polje. Nakon Kolunića trebalo je prijeći preko prijevoja Oštrelj na 1040 m između Osječenice i Klekovače u Drvarsku kotlinu. Zatim je trebalo proći prijevojem Ploča na 985 m između Stražbenice i Jadovnika te se spustiti u Grahovsko polje. Tek nakon prijevoja Derala na 965 m nadmorske visine između Ujilice i Dinare bio je otvoren prolaz prema Kninu (Slika 8). Na temelju iznesenoga otvaraju se nove mogućnosti interpretiranja

⁹⁹ HS, 36.4.10, „Igitur peractis iam fere diebus quadragesime, prope Pasca, uniuersa multitudo Tartarei exercitus in Hungarie regnum irrupit. Habebant autem quadraginta milia securigeros, qui preibant exercitum siluas cedentes, uias sternentes et omnia offendicula ab ingressibus remouentes. Quam ob rem indagines, quos rex parari fecerat, tam facile transcenderunt, ac si non ex ingentium abietum et quercuum fuissent exstructe congerie sed ex leuibis essent stipulis preparate, ita breui spatio contrite sunt et combuste, ut nullum foret obstaculum transeundi.“

još nekih važnih bitaka iz ranije hrvatske povijesti. Georgius Cedren prilikom opisivanja sukoba između Bugara i Hrvata u vrijeme kralja Tomislava navodi da se bitka odigrala u tjesnacima gora na teško prohodnim, odnosno nepovoljnim mjestima (τῶν ὀρῶν δυσχωρίας, lat. *angustiis montium*).¹⁰⁰ Iako se obično tvrdi da se bitka odigrala u bosanskim planinama, prema tekstu *DAI* proizlazi da se ona ipak odigrala u Hrvatskoj jer piše da su Bugari ušli u Hrvatsku (εἰσηλθον, eisilthon).¹⁰¹ Theophanes Continuatus, Zonara i Nestor donose istu vijest ali bez nekih dodatnih geografskih podataka.¹⁰² Nije li i u ovom slučaju kralj Tomislav, slično kao i kralj Petar nakon njega, napravio zasjedu Bugarima kod Petrovog Gvozda i Ključa?

¹⁰⁰ *Cedrenus*, 307, „Μαῖω δὲ μηνί, ἰνδικτιῶνος ιε΄, εἰσβολὴν Συμεῶν ὁ τῆς Βουλγαρίας ἄρχων ἐποίησατο κατὰ Χρωβάτων, καὶ συμβαλὼν μετ’ αὐτῶν καὶ ἠττηθεὶς ἐν ταῖς τῶν ὀρῶν δυσχωρίας ἅπαν τὸ ἑαυτοῦ ἀπώλεσε στράτευμα“; *DAI* I, 32, „Κατὰ τὸν καιρὸν οὖν ἐκεῖνον εἰσηλθον οἱ αὐτοὶ Βούλγαροι εἰς Χρωβατίαν μετὰ τοῦ Ἀλογοβότουρ τοῦ πολεμῆσαι, καὶ ἐσφάγησαν πάντες ἐκεῖσε παρὰ τῶν Χρωβάτων.“; *TOM* I, 87, „U to sad doba pođu ratom ovi Bugari pod Alogoboturom na Hrvatsku, i svi budu tamo pogubljeni od Hrvata.“; *TOM* I, 87, Nestorova kronika: „Vъ lѣto SYN. Semeonъ ide na Horvaty, i pobѣzdenъ bysits Hrovaty, i umre, ostavinъ Petra knjazja sьma svojego, Bolgaromъ knjažitі.“. Latinska verzija: *Cedrenus*, 307, „Maio mense, indictione 15, Simeon Bulgarorum princeps in Chrobatos duxit; ab iisque in **angustiis montium** praelio victus omnem suum amisit exercitum.“ U prijevodu: „U mjesecu svibnju, 15. indikcije, Simeon, vođa Bugara, navali na Hrvate; i bi potučen od njih u planinskim tjesnacima te izgubi svu svoju vojsku“.

¹⁰¹ *DAI* I, 32, „Κατὰ τὸν καιρὸν οὖν ἐκεῖνον εἰσηλθον οἱ αὐτοὶ Βούλγαροι εἰς Χρωβατίαν μετὰ τοῦ Ἀλογοβότουρ τοῦ πολεμῆσαι, καὶ ἐσφάγησαν πάντες ἐκεῖσε παρὰ τῶν Χρωβάτων.“; *DAI* I, 159, „Now, at that time these same Bulgarians under Alogobotour **entered Croatia** to make war, **and there they were all slain** by the Croats.“; *TOM* I, 87, hrvatski prijevod nije najprecizniji: „U to sad doba pođu ratom ovi Bugari pod Alogoboturom na Hrvatsku, i svi budu tamo pogubljeni od Hrvata.“

¹⁰² *Zonaras*: 473, „Ὁ μέντοι τῶν Βουλγάρων ἄρχων ὁ Συμεῶν, ἀνὴρ ὢν αἰμάτων, ἡσυχίαν ἄγειν οὔποτε ὄλωσ προήρητο ὅθεν κατὰ τοῦ ἔθνους τῶν Χρωβάτων ἐστράτευσεν, ἀλλ’ ἠττητο ὑπ’ ἐκεῖνων, κὰν ταῖς τῶν ὀρῶν δυσχωρίας τὸ οἰκεῖον ἀπέβαλε στράτευμα.“, Latinski prijevod: „At Bulgarorum princeps Symeon, **homo sanguinarius** et quietis impatiens, genti Chrobatorum bellum intulit, sed ab illis victus in montium angustiis suum exercitum amisit.“, Hrvatski prijevod: „Ali Simeon, vođa Bugara, krvožedan čovjek i nestrpljiv, zaratio je s narodom Hrvata, ali su ga oni porazili i izgubio je svoju vojsku u tjesnacima planina.“ Zanimljivo je primijetiti da Zonara baš na ovom mjestu za cara Simeona navodi da je „ἀνὴρ ὢν αἰμάτων“ (*anir ὄn aimáton, homo sanguinarius*); *Theophanes* LIB. VI, 411, „Μαῖω δὲ μηνί, εἰχάδι ἐβδόμη, ἰνδικτιῶνος εἰ, Συμεῶν ἄρχων Βουλγαρίας κατὰ Χρωβάτων ἐχίνησε στράτευμα, καὶ συμβαλὼν μετ’ αὐτῶν πόλεμον, ἠττηθεὶς τοὺς ὑπ’ αὐτὸν ἅπαντας ἄρδην ἀπώλεσεν.“ U latinskom prijevodu: „Maii mensis vigesima septima, indictione quinta decima, Symeon Bulgarorum pov adversus Chrobatos expeditione suscepta, consertaque cum illis pugna, victus ipse suas omnes penitus copias amisit.“. U prijevodu na hrvatski: „Na 27. mjeseca svibnja, tijekom 15. indikcije, Simeon, vladar Bugara, vodio je vojsku protiv Hrvata u bitci dok se borio s njima, biva poražen i svi pod njim bijahu pobijeni.“

Željezne Alpe i Mezija

Kod Hrvata i Srba po zakonu sinegdohe još u srednjem vijeku, kada su se drveni klinovi, čavli i ključevi počeli zamjenjivati željeznima, riječ „gvozd“ počela je označavati i željezo. Tome su pobudu dali kolektivi na -je kao „gvozdje“ odnosno „gvožđe“.¹⁰³ Tako je Toma Arhiđakon Gvozd preveo na latinski kao *Alpes Ferree*, tj. Željezne Alpe. On je dodatno bio potaknut i činjenicom da je područje od Gvozda na sjever bilo poznato po rudnicima željeza.¹⁰⁴ Govoreći o tome kako su Hrvati došli pod vlast ugarskih kraljeva, on navodi da je kralj Ladislav okupirao svu zemlju između rijeke Drave i Alpa koje se nazivaju željeznima (*ad Alpes que dicuntur ferree*), a zatim prešavši ih, počeo napadati utvrde i kastrume hrvatskih rodova. No zbog vijesti da je neki narod napao granice njegove zemlje nije napredovao do primorskih krajeva.¹⁰⁵ Iz tog odlomka može se zaključiti da područje u zaleđu Željeznih Alpa nije bilo u posjedu hrvatskih rodova jer njihovi su se kastrumi i utvrde nalazili nakon Željeznih Alpa u smjeru mora.¹⁰⁶ To područje je vjerojatno bilo u kraljevu posjedu, pa ga je kralj Ladislav mogao lako i bez otpora zaposjesti jer se njegov prodor zbio u vremenu bez kralja na hrvatskom prijestolju. U pismu kralja Ladislava upućeno benediktincu, montekasinskom opatu Oderiziju 1091., on sebe predstavlja kao „kralj Ugra i Mezije“ i piše da je „stekao gotovo čitavu Slavoniju“ te obećava da će spomenutog opata bogato obdariti posjedima „u Ugarskoj, Meziji i Slavoniji“.¹⁰⁷ Lujo Margetić je Meziju

¹⁰³ SKOK 1971: 643, „Kad su drveni klinovi zamijenjeni željeznima, gvozd je mogao po zakonu sinegdohe dobiti značenje 2°, tj. postao je sinonim željezu. To je hrv.-srp. inovacija.“

¹⁰⁴ Područje od Grmeča na sjever obilovalo je željeznom rudačom, ali i na Grmeču se predio sjeverno od Bosanskog Petrovca naziva se još i danas Željeznik i u nastavku nešto istočnije Runjevačka greda, a jedan predio prema Sanici naziva se Majdanske (željezne) uvale.

¹⁰⁵ *HS*, 17, „His ergo Vladislavus rex inductus consiliis absque mora coadunato exercitu copioso venit et occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad Alpes que dicuntur ferree nullo obice resistente. Post hec transivit Alpes et cepit impugnare munitiones et castra multaque prelia comittere cum gentibus Chroatie. Sed cum alter alteri non ferret auxilium essentque divisi ab invicem, facilem victoriam rex potuit optinere. Nec tamen usque ad maritimas regiones pervenit, sed audiens, quod quedam gens sui regni fines intraverat, in Hungariam repedavit“. U slobodnom prijevodu: „Potaknut tim savjetima, kralj Ladislav bez oklijevanja sakupi veliku vojsku, dođe i zauzme svu zemlju od rijeke Drave do planina zvanih Željezne Alpe, a da nije naišao na otpor. Nakon toga je prešao ove planine i počeo napadati utvrde i tvrđave te se upustio u mnoge bitke s rodovima Hrvatske. No kako jedni drugima nisu slali pomoć i bili su međusobno podijeljeni, kralj je uspio lako pobijediti. Međutim, nije napredovao do primorskih krajeva; jer je imao vijesti da je neki narod napao njegovu vlastitu zemlju, pa se vratio u Ugarsku.“

¹⁰⁶ To su mogli biti sljedeći gradovi-utvrde: Pset (Kolunić), Knin, Pliva (Sokol), Glamoč, Livno itd.

¹⁰⁷ *CD I*, 197, „L. Ungarorum ac **Messie** dei gratia rex. Porro si neutra ad presens agere possis, saltim per legatum, quem papa mihi mittet, quod ... quomodo uelis, rescribe; uicinis enim iam agere poteris, **quia Sclauoniam iam fere totam acquisiui**. Confirmatum tibi per hunc scriptum quicquid in Ungaria et **Messia** et Sclauonia ullo loco nostri homines offerre uolerint. Valet.“

iz ovog pisma interpretirao kao Valeriju Mediju što nije idealno rješenje.¹⁰⁸ Ovaj podatak treba povezati s jednom privilegijom koju je kralj Ladislav darovao benediktinskoj opatiji Pečvar (Pécsvárad) u mađarskom dijelu Baranje. Naziv opatije u dokumentu koji se datira u 1158. jest *monasterium S. Benedicti, ad radicem montis ferrei* (samostan Sv. Benedikta u podnožju željezne planine).¹⁰⁹ U povelji se navodi niz privilegija ovoga benediktinskog samostana koje je dobio od više mađarskih kraljeva, među ostalima i one koje je samostanu udijelio kralj Ladislav. Jedna od tih bila je pravo na sakupljanje poreza svake subote na trgu pored rijeke Sane: „**fori tributum, quod iuxta fluuium Szana die Sabbathi congregatur**“. Ta povlastica je kralju Ladislavu pripadala po njegovu kraljevskom pravu: „*ad ius regale pertinentium totaliter*“.¹¹⁰ U popisu župa Zagrebačke biskupije na području Sanske županije 1334. spominje se župa Svih Svetih u starom Trgovištu („Item capela in honorem omnium sanctorum de antiquo foro“).¹¹¹ To je vjerojatno današnje Trgovište na lijevoj obali Sane između Blagaj Japre i Prijedora. Prema tome, područje u zaleđu Željeznih Alpi u Ladislavovu pismu najvjerojatnije je nazvano po uzoru na antičke Mezeje jer on je prema ovom zapisu benediktincima zaista darovao neka prava na području rijeke Sane, tj. Mezije kao što je i obećavao u pismu montekasinskom opatu Oderiziju.¹¹² Ono što povezuje brdovito područje u slivu rijeke Sane i Mecsek gorje jesu nalazišta željezne rudače te navedena benediktinska veza. Mezeje spominju antički pisci Ptolemej, Strabon, Plinije

¹⁰⁸ MARGETIĆ 2000b: 43-45.

¹⁰⁹ FEJER II, 147-151; Samostan je dobio naziv po najvišem brdu gorja Mecsek koje se danas zove Zengő. Suvremeni mađarski naziv najviše točke brda Zengő nije sačuvan u izvorima. No, uz Pécsvárad nalazi se naselje Vasas, a od granice susjednog Hosszúhetényja poznato je pogranično ime Vasas-tető. Na temelju njih latinski oblik povelje možda se može rekonstruirati kao *Vas(as)-hegy* (*vashegy* – „željezna planina“) (SZŐKE 2020: 40)

¹¹⁰ FEJER II, 150, „**Haec autem felix prouidentia regis Ladislai dicto monasterio contulit mansiones ducentas... Praeterea tributis forensibus duorum locorum dotauit monasterium, ad ius regale pertinentium totaliter**; videlicet tributo fori, quod ibidem in Holthan quinta conuenit feria, et alterius fori tributum, quod iuxta fluuium Szana die Sabbathi congregatur; vt ex his cera comparetur ad domum Dei illuminandam, et thus ad altaria thurificanda“. U prijevodu: „I sretna providnost kralja Ladislava priložila je spomenutom samostanu 200 dvorova [...] Štoviše, obdario je samostan i sa zakonitim tržnim daćama koje se prikupljaju i koje u potpunosti pripadaju kralju po njegovom kraljevskom pravu, na dva mjesta; to su, daća na trgu koji se održava u Holthanu svaki petak i daća koja se prikuplja kod rijeke Sane na trgu svake subote; jer od tih daća se nabavlja vosak za osvjetljavanje crkve i tamjan za kađenje oltara“. https://library.hungaricana.hu/en/view/KozMagyOkmanyarak_Codex_Diplomaticus_Tom_2/?pg=149&layout=s, (posjet 31.12.2024.); DEDIĆ 2022: 32.

¹¹¹ RAČKI 1872: 212.

¹¹² Pokušaja lociranja Gvozda i Željeznih Alpi na područje sjeverozapadne Bosne skoro da i nije bilo, osim nedavno od strane arheologa Vladimira Sokola. Autor polazi od spomena Mezije u pismu montekasinskog opata Oderizija koju povezuje sa zemljom Mezeja, analogno Dalmaciji kao zemlji Dalmata (SOKOL 2008).

Stariji i Dion Kasije¹¹³ te je u višim krugovima na mađarskom dvoru trebalo biti poznato da su Mezeji živjeli južno od Save, a trebao je to znati i učeni montekasinski opat Oderizi. Ovo podsjeća na Ramu u tituli ugarskih kraljeva, čime se najvjerojatnije aludiralo na Bosnu, bez obzira što Rama tada zapravo nije bila dio Bosne. Ovdje se spomenom Mezije također aludiralo na osvojeni posebni dio Hrvatske, ali na način da se ne spomene Hrvatska jer još nije bilo pravne osnove za to. Ladislav je mogao obećavati posjede u tzv. Meziji navedenom opatu baš zato jer su tamo postojali posjedi i prava koje je on kao budući kralj Hrvatske trebao naslijediti. Inzistiranje na tome da je kralj Ladislav po pravu stekao nasljedstvo hrvatskoga kralja Zvonimira zaista je potvrđeno u izvorima. Tako iz Bečke ilustrirane kronike saznajemo:

„...budući da je kralj Zvonimir umro bez djece, njegova je žena, sestra kralja Ladislava, napadana mnogim uvredama od neprijatelja svoga muža, molila u ime Isusa Krista pomoć svoga brata, kralja Ladislava. Kralj je nanesene joj uvrede teško kaznio i potpuno joj vratio Hrvatsku i Dalmaciju, koje je kasnije spomenuta kraljica podvrgnula njegovoj vlasti. Ipak, to nije učinio zbog pohlepe, **već zato što mu je u skladu s kraljevskim pravom pripadalo nasljedstvo, jer je s kraljem Zvonimirom bio svojta prvog stupnja, a taj nije imao nasljednika.**“¹¹⁴

Ako ima imalo istine u izvješću o hrvatskoj vojnoj moći u 10. stoljeću o kojoj svjedoči *DAI*,¹¹⁵ morali bismo se zapitati nisu li željezni rudnici na području sjeverozapadne Bosne opskrbili hrvatsku vojsku željezom koje je bilo prije-ko potrebno za izradu oružja. Budući da su antičke ferarije bile pod direktnom upravom cara, analogijom je i u hrvatskoj državi velik dio ovog područja trebao biti kraljevski posjed (*territorio regali*). Područje južno od Save u vrijeme kraljeva Trpimirovića svakako je bilo pod snažnim utjecajem Hrvatske. Tamo su sustavno arheološki istražena groblja koja se datiraju od 9. do 11. stoljeća na položajima Baltine bare u Gomjenici kod Prijedora, Bagruša kod Petoševaca i

¹¹³ *Mazaioi* (zapadno od Liburna) - *Ptol.* II 16; *Maezei* - *Plin.* III 142; *Mazaioi* - *Strabon* VII 5, 3 i *Dio* LV, 32.

¹¹⁴ *Bečka ilustrirana kronika* (MARGETIĆ 2005: 31-32), „Ipsa primus Dalmatiam atque Croatiam suae monarchiae perpetuo subiugavit. Cum enim rex Zolomerus sine liberis decessisset, uxor eius, soror regis Ladislai, ab inimicis viri sui multis iniuriis praegravata, auxilium fratris sui, regis Ladislai, in nomine Iesu Christi imploravit: cuius iniurias rex graviter vindicavit et Croatiam atque Dalmatiam integraliter sibi restituit: quam postea praedicta regina suo subdidit dominio. Quod tamen rex non fecit propter cupiditatem, sed quia secundum regalem iustitiam sibi competeat hereditas, quoniam quidem rex Zolomerus in primo gradu affinitatis eidem attinebat et heredem non habuit.“

¹¹⁵ *DAI*, 31, „Ὅτι ἡ βαπτισμένη Χρῶβατία ἐκβάλλει καβαλλαρικὸν ἕως τῶν ξ΄ χιλιάδων, πεζικὸν δὲ ἕως χιλιάδων ρ΄ καὶ σαγίνας μέχρι τῶν π΄ καὶ κονδοῦρας μέχρι τῶν ρ΄. Καὶ αἱ μὲν σαγίνας ἔχουσιν ἀνὰ ἀνδρῶν μ΄, αἱ δὲ κονδοῦραι ἀνὰ ἀνδρῶν κ΄, αἱ δὲ μικρότεροι κονδοῦραι ἀνὰ ἀνδρῶν ι΄.“ U prijevodu: „Krštena Hrvatska postavlja konjaništva do 60000, a pješadije do 10000 i sagena do 80 i kondura do 100. Na sagenama imaju po 40, na kondurama po 20, a na manjim kondurama po 10 ljudi.“

Mahovljani sjeverno od Banje Luke.¹¹⁶ Arheološkim nalazima dokazana je stalna veza s dalmatinsko-hrvatskim kulturnim krugom, ali ipak u zajednici koja je dominantno bila dio panonske bjelobrdске kulture od 9. do 12. stoljeća.¹¹⁷ Ovo govori da je to područje, iako pod kontrolom Hrvatske, imalo poseban status jer je izvorno, tj. prije 10. stoljeća vjerojatno bilo u sastavu Donje Panonije. Iz nalaza je vidljivo da je tu bilo i miješanja domaćeg stanovništva s izbjeglicama iz Moravske, među kojima je bilo i staromađarskih kulturnih elemenata.¹¹⁸ Time se potvrđuju navodi iz *DAI* o Moravljanima koji su pred Ugrima potražili zaštitu kod Hrvata.¹¹⁹ *DAI* za Ugre kaže da s Hrvatima graniče prema gorama (*τὰ ὄρη*),¹²⁰ na jugu kod Save,¹²¹ što znači da je početkom 10. stoljeća to područje donjopanonske kneževine u događajima vezanima uz mađarski prodor u Panoniju zaista pripojeno Hrvatskoj.

Šuma Peturgoz

Petrov Gvozd se spominje i u Gesti u vezi događaja iz 10. stoljeća, ali sada kao naziv za šumu. Obično se interpretira da su mađarski poglavice osvojili Zagreb do-

¹¹⁶ TOMIČIĆ 2000; TOMIČIĆ 2007; TOMIČIĆ 2010.

¹¹⁷ „Naime, promatrani prostor, a posebice izdvojeno vrednovan inventar groblja u Mahovljanima kraj Banje Luke i ovdje analiziranoga groblja u Gomjenici kraj Prijedora, ostavljaju jasnu poruku o snažnoj integriranosti pučanstva u bjelobrdski, tj. panonski kulturni kompleks, uz podjednako evidentne utjecaje iz hrvatskoga jadranskog prostora.“ (TOMIČIĆ 2007: 168); „...navedena groblja sjeverozapadne Bosne (u Gomjenici kod Prijedora i Petoševcima kod Laktaša) jasno svjedoče o tome da je već od prve polovine 10. stoljeća ovaj teritorij pod političkom vlašću hrvatskog vladara.“ (PETRINEC 2012: 110); O bjelobrdskoj kulturi više u DEMO 2009.

¹¹⁸ „raspad kneževine Velike Moravske rezultirao onim snažnim valom preseljavanja brojnoga preživjelog naroda u okolne regije... U tom svjetlu treba promatrati i staromađarske, ali i velikomoravske nalaze u Bagruši tijekom najranije faze pokapanja (Bagruša I) [...] u posljednje desetljeće 9. stoljeća [...] U tim važnim spoznajama kao i u pojavi nakita primjerenoga dalmatinsko-hrvatskomu kulturnom krugu u fundusu Bagruše, dokazuje se stalna sveza kneževine Hrvatske sa sjevernijim područjem, u kojem se već tijekom 9. stoljeća, prepoznaju sve jasnije konture ranijeg početka bjelobrdskoga kulturnog kruga, nastaloga, jamačno, na starijim temeljima u međuriječju Drave, Dunava i Save“ (TOMIČIĆ 2010: 134-135).

¹¹⁹ *DAI* I, 41, „*Περὶ τῆς χώρας τῆς Μοραβίας. [...] Καὶ οἱ ὑπολειφθέντες τοῦ λαοῦ διεσκορπίσθησαν, προσφυγόντες εἰς τὰ παρακείμενα ἔθνη, εἰς τε τοὺς Βουλγάρους καὶ Τούρκους καὶ Χρωβάτους καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἔθνη*“. U prijevodu: „preostali narod je raspršen i u izbjeglištvu kod susjednih naroda: Bugara i Turaka i Hrvata i kod ostalih naroda“.

¹²⁰ *DAI* I, 13, „*Οἱ δὲ Χρωβάτοι πρὸς τὰ ὄρη τοῖς Τούρκοις παράκεινται.*“; *TOM* I, 34-35, „Hrvati su pako prema gorama susjedni Turcima.“

¹²¹ *DAI* I, 42, „*Καὶ κατοικοῦσιν μὲν οἱ Τούρκοι πέραθεν τοῦ Δανούβεως ποταμοῦ εἰς τὴν τῆς Μοραβίας γῆν, ἀλλὰ καὶ ἔνθεν μέσον τοῦ Δανούβεως καὶ τοῦ Σάβα ποταμοῦ.*“; *TOM* II, 12, „*Tamo pako preko rijeke Dunava stanuju Turci u zemlji Moraviji, a i simo između Dunava i rijeke Save.*“; *DAI* I, 40, 41-44, „*Πλησιάζουσι δὲ τοῖς Τούρκοις [...] πρὸς δὲ τὸ μεσημβρινὸν οἱ Χρωβάτοι.*“; *TOM* II, 9, „Susjedni su pako Turkom [...] prema jugu Hrvati.“

šavši preko Gvozda iz smjera Splita u nastavku svojeg pohoda na Hrvatsku iz smjera Srbije. Međutim, u *Gesti* to nije tako opisano. U njoj se na početku ovih događaja navodi da je Arpad osvojio područje između Tise i Dunava te se zatim utaborio u Bodrogu kod rijeke Vajas u današnjoj Bačkoj.¹²² Odatle je poslao poglavice Bulču, Lelu i Botonda u osvajanje područja preko Dunava u dijelu Bugarske s ove strane Đerdapa, gdje je vladao knez Salan. Pošto su podvlastili kneza Salana i navedeno područje Bugarske sve do Trajanovih vrata, krenuli su na jug u osvajanje Srbije, Primorja, Splita i čitave Hrvatske. Nakon toga su se sa zarobljenicima vratili Arpadu u Bačku te u tom pohodu nisu zahvaćali područje Donje Panonije.¹²³ Tek u sljedećem pohodu *Gesta* navodi da su spomenuta trojica mađarskih poglavica “krenuli odavde” (*hinc egressi*) na zapad, tj. očigledno iz Bačke gdje je bio stacioniran Arpad. Nakon toga su prešli Dunav i negdje kod Broda ili Gradiške prešli na desnu obalu Save. Tamo su skrenuli u šumu zvanu Peturgoz („*hinc egressi siluam que dicitur Peturgoz*“) i po svemu sudeći se preko Trgovske gore spustili do rijeke Kupe na čijoj obali su se utaborili. Drugi dan prešli su Kupu i kod Zagreba prešli preko Save na njezinu lijevu obalu te zauzeli Zagreb i zatim se vratili u Bačku, u Arpadov tabor, zauzevši usput Požegu i Vukovar.¹²⁴ Ne ulazeći u utemeljenost i istinitost navedenih prikaza mađarskog ljetopisca, on zapravo u ovom pohodu opisuje zauzimanje područja bivše Braslavove Donje Panonije i to potpuno neovisno od pohoda na Hrvatsku.¹²⁵ Donja Panonija, odnosno Slavonija svoje središte imala je u Sisku, a sudeći prema nedavnim arheološkim nalazima njezino drugo važno uporište se nalazilo jugozapadno od Siska u predjelu Bojne – Brekinjove Kose,¹²⁶ čime se može objasniti zašto je ruta koju su poduzeli mađarski poglavice išla toliko duboko južno od Save, sasvim izvjesno sve do doline rijeke Sane. U vezi ovih navoda treba napraviti distinkciju

¹²² *Gesta*, 41, „De egressu Arpad: ...Postea vero dux Arpad et sui nobiles hinc egressi venerunt usque ad Titulum subiugando sibi populum. Deinde egressi venerunt usque ad portum Zoloncaman, et totum populum infra Thysciam et Danubium habitantem sub iugum suum constituerunt. Hinc vero venientes ad partes Budrug parvenerunt, et iuxta fluvium Voyos castra metati sunt.“

¹²³ *Gesta*, 42, „De nuntiis ducis Bulgarie: [...] Deinde egressi usque ad portam Wazil iverunt, et exhinc egressi terran Racy subiugaverunt et ducem eius captum diu ferro ligatum tenuerunt. Hinc uero egressi usque ad mare pervenerunt, et omnes nationes illius patrie dominatui Arpad ducis Hungarorum potenter et pacifice subiugaverunt et civitatem Spaletensem ceperunt et totam Crouatiam sibi subiugaverunt et inde egressi filios nobilium in obsides acceperunt et in Hungariam reversi sunt ad ducem Arpad.“

¹²⁴ *Gesta*, 43, „De castris Zabrag, Posaga et Vlcou: Bulsuu, Lelu et Botond hinc egressi silvam que dicitur Peturgoz, descendentes iuxta fluvium Culpe castra metati sunt et transitio fluvio illo usque ad fluvium Zova pervenerunt et transitio Zova castrum Zabrag ceperunt, et hinc equitantes castrum Posaga et castrum Vlcou ceperunt et hinc egressi Danubium in portu Greci transnavigantes in curiam ducis Arpad pervenerunt.“

¹²⁵ Teško je reći je li Donja Panonija podrazumijevala i Požegu i Vukovar, jer oni su vjerojatno trebali biti u sastavu područja pod vlašću kneza Salana, ali ugarski kroničar nije toga svjestan.

¹²⁶ <https://www.hrz.hr/index.php/za-novinstvo/priopenja-za-medije/3231-knez-iz-bojne-novo-poglavlje-hrvatske-povijesti>, (posjet 13.9.2024).

između šume Petrov Gvozd (*silvam Peturgoz*) i prethodno navedenih gora s isto-
vjetnim nazivom (*montes Patur Gozd, montibus Petergozdia*). Šuma Petrov Gvozd
može se protumačiti kao šumovito brežuljkasto područje između Grmeča i Kozare,
tj. areal Majdanske gore i Behremaginice koji je bio bogat željeznom rudačom i koji
je u to vrijeme još bio u sastavu Donje Panonije, a gore Petrov Gvozd kao planinski
lanac Grmeč – Šiša gora / Srnetica na jugozapadnom rubu tog područja na granici
s Hrvatskom. Ovakvo lociranje gora pod nazivom Gvozd funkcionira zapravo i u
13. stoljeću. Znamo da se tada granica između Hrvatske i Slavonije nalazila između
županija Pset, Novigrad, Drežnik, Plas i Modruš na strani Hrvatske i županija Sana,
Gora i Gorica na strani Slavonije (Slika 3). U ispravi Karla Napuljskog iz 1300.
Babonićima se potvrđuje dio Slavonije koji se nalazi između Teutonije i Bosne te
između Save i Gvozda.¹²⁷ S druge strane u ispravi iz 1292. kralj Karlo II. Šubićima
daruje teritorij od Drežnika preko zemalja rodova Unčana i Pseta sve do granica
Bosne.¹²⁸ Na temelju ovoga Gvozd treba smjestiti na planinski lanac između Pseta,
Sane i Bosne.¹²⁹ Planina Grmeč je jedina koja zadovoljava ove uvjete, a zbog svoje
veličine ona je i jedina planina koja bi se na tom potezu mogla nazvati Alpama, pogo-
tovo ako joj se pridruže još i Šiša gora sa Srneticom. Takve administrativno-političke
granice Hrvatske i Slavonije odgovarale su i uspostavljenim crkvenim granicama
između Zagrebačke biskupije i Splitske nadbiskupije krajem 12. stoljeća. Splitska
je nadbiskupija u ranije doba htjela protegnuti svoju ingerenciju i preko Željeznih
Alpa sve do granica Zagreba („et ultra Alpes ferreas usque ad confinia Zagrabie“),
kako to u poglavlju u kojem opisuje odvajanje biskupija Gornje Dalmacije od
Splita sredinom 11. stoljeća navodi Toma Arhiđakon.¹³⁰ Podatak je anakronističan

¹²⁷ CD VII, 388, „...partem vunam terre Sclauonie, de iuribus et pertinenciis dicti regni Vngarie, a Theotonia videlicet usque in Bosznam, et a fluuiu Zaua usque ad montem Gazd, quam dicti comites dudum tenuisse dicuntur“.

¹²⁸ CD VII, 104, „...territorio quod Dyeshnich vulgariter [appel]latur, nec non progeniem seu generationem que vocatur Suczunuy et Pset, que est iuxta territorium predictum et ab inde usque ad confinia provincie que dicitur Bosna [...] a finibus comitatus de Chelm usque ad Segniam, Gazechem et Modrussiam.“

¹²⁹ CD IV, 181-182, Zanimljiva je podjela svjedoka na kraju listine iz 1243. u kojoj je riječ o mirenju Babonića sa Senjanima. Kao plemići iz Hrvatske (*nobiles de Chroacia*) navode se oni iz Krbave, Like, Bužana i Gacke, a za neke od navedenih plemića iz Slavonije znamo da pripadaju grupi od šest rodova iz županije Gore, odakle je potekla i obitelj Babonića (*Marc filius Brocum*) ili iz Klokoča u županiji Gorici (*Strizelav de Clochoh*), obje u Slavoniji. Doduše, među plemićima preko Gvozda (*nobiles ultra Gozd*) navodi se jedan iz Pseta (*Andreas filius Petri de Pezhet*). Ali tu se vjerojatno radi o plemiću koji je samo porijeklom iz Pseta, jer Pset je nesumnjivo smatran dijelom Hrvatske. Vidi V. KLAIC 1928, npr. 1449. „possessionem Ochigowa vocatum, in districtu de Pzeth, in regno Croatie et banatu eiusdem habitam et existentem“; 1459: „possessionem Ochygo vocatam ac portiones possessionarias in possessionibus Kolunych prediera ac Hranolupi nuncupatis, omnino in regno nostro Croatie et comitatu de Pezed existentem habitas.“

¹³⁰ HS, 15, „De exemptione episcoporum superioris Dalmatie. [...] Ecclesia nempe metropolis has sibi voluit parochias retinere: comitatum Cetine, Cleune, Clisse, Massarum, Almisium et Corbaviam et ultra Alpes ferreas usque ad confinia Zagrabie totamque Maroniam.“

jer Zagrebačka biskupija tada još nije postojala. Ovaj navod zapravo govori da je Splitska nadbiskupija tada htjela prisvojiti i područje preko Gvozda, vjerojatno sve do Kozare. Taj zahtjev odjek je vremena u kojem se vlast hrvatskog kralja širila i na to posebno područje hrvatske države koje joj je pripojeno tek nakon prodora Mađara u Panoniju. Međutim, tijekom 12. stoljeća uslijed Bizantsko-ugarskog rata Bosna je zauzela županiju Plivu i susjedno područje sve do Gvozda te je tamo s vremenom formiran zasebni teritorij pod upravom bosanskog bana pod nazivom Donji kraji. Zbog ovog bosanskog teritorijalnog klina navedene aspiracije Splitske nadbiskupije više nije bilo moguće provesti u praksi, pa je na preostalom područje sjeverno od Gvozda uspostavljena županija Sana koja je tada definitivno priključena Dubičkom arhiđakonatu i Zagrebačkoj biskupiji,¹³¹ a u administrativnom smislu Slavoniji. Glavni cestovni pravac koji je iz Slavonije vodio u Hrvatsku dolinom rijeke Sane bio je prekinut te se ta komunikacija morala premjestiti zapadnije, možda zaista i u dolinu Une, u vrijeme kada za hrvatsko-ugarsku državu taj pravac više nije bio od vojne važnosti. To pomicanje na zapad uzrokovano je i rastućim značenjem Zagreba jer je najkraći pravac iz Zagreba u Knin ipak vodio nešto zapadnije. Gvozd je nakon toga u hrvatskim dokumentima ostao figurirati samo kao pravni pojam i metafora čije je pravo značenje s vremenom otišlo u zaborav.

Kako su Donji kraji pripojeni Bosni

Način na koji su Donji kraji pripojeni Bosni potpuno je nedokumentiran.¹³² Dokaza da je to područje do zadnje trećine 12. stoljeća još bilo u sastavu Hrvatske zaista je malo. Ipak je u najstarijem sloju utvrde Sokol koja se nalazila u središtu županije Plive pronađen doprozornik čiji su rubni dijelovi ukrašeni dvostrukim pleterom, a međuprostor jednom palmetom, što stilom odgovara starohrvatskoj romaničkoj skulpturi 11. do 12. stoljeća.¹³³ Nakon što je kralj Koloman zauzeo čitavu Hrvatsku, razdoblje u kojem su Donji kraji mogli biti priključeni Bosni bio je period vlasti bizantskoga cara Emanuela I. Komnena nad Bosnom,

¹³¹ CD II, 294, Sana je prvi put spomenuta 1198; *Thallóczy-Barabás*, 29, da je bila priključena Zagrebačkoj biskupiji saznajemo iz izvora 1278. kada se spominje magistar Giraldo kao arhiđakon Dubice, Vrbasa i Sane. „Et magister Gyraldus archidiaconus de Zana, Dobycha et Vrbaz“; CD VII, 152, za 1293. godinu „Magistro Gualdo archidiacono de Zana, Vrbaz et Dobicha“.

¹³² ŠIŠIĆ 1902: 4; N. KLAJČ 1994: 161, Neuvjerljiva je teza Nade Klaić kako je Donje kraje tek krajem 13. stoljeća stvorio knez Hrvatinić uz pomoć hrvatskoga bana Pavla Šubića. Ona smatra da su župe Zemljanik i Banica izvorno bile dijelovi Usore što nema uporišta u izvorima. Osim toga nije jasno zašto bi hrvatski ban otimao župe koje su izvorno bile hrvatske i pripajao ih Bosni; CD VII, 343, Donji kraji spomenuti su i u dokumentu Karla II. Napuljskog iz 1299: „Hrvatinić comes...partes provinciarum inferiores terre Boczinensis“; CD VIII, 3, 1301.: „Horuatinus filius condam Stephani de inferioribus Bosne confinibus comes“; Također i 1292. je jasno da Donji kraji pripadaju Bosni iz potvrde Karla II. Šubićima.

¹³³ BOJANOVSKI 1972: 8-9.

Dalmacijom i istočnim dijelom Hrvatske od 1165. do 1180. Pravo bosanskoga biskupa na sakupljanje desetine u „župi“ Donji kraji (*Olfeld*) dokumentirano je tek u povelji iz 1244.,¹³⁴ međutim ipak već i Splitska sinoda održana 1185. ubrzo nakon povlačenja bizantske vlasti ne spominje područje županije Plive niti teritorij *ultra Alpes ferreas* kao dio Splitske nadbiskupije. Granica je prema tom dokumentu već tada uspostavljena sjeveroistočnim rubom županije Livno koja je uključivala i Glamoč te županija Pset, Novigrad, Drežnik i Modruš.¹³⁵ Bizant je zauzeo istočne krajeve Hrvatske 1165. u vojnom pohodu Ivana Duke koji se kretao iz smjera Srbije. Zatim je njegova vojska najvjerojatnije dolinom Bosne i preko Vrbasa u predjelu Plive zaokrenula prema Splitu starom cestom Servicijum – Salona i usput očigledno osvojila Donje kraje i Dalmaciju sve do mora. Kinam izvješćuje da je bizantska vojska u dalmatskoj zemlji zauzela Trogir, Šibenik, Split, narod Kačića, Diokleju osnovanu od cara Dioklecijana, Skradin, Ostrovicu i Solin, odnosno ukupno 57 gradova,¹³⁶ ali ne spominje Bosnu. Međutim, jasno je da je ta zemlja osvojena od strane Bizanta na temelju konzularnog edikta cara Emanuela iz 1166.¹³⁷ Kinam u popisu osvojenih gradova umjesto Klisa potpuno nelogično navodi Diokleju na isti način kao što se i u 29. glavi *DAI* također u vezi Klisa spominje Diokleja koju je navodno izgradio car Dioklecijan. U starijem Kinamovu rukopisu ipak stoji *Kleis*.¹³⁸ Moguće je da se ovdje ipak mislilo na utvrdu Ključ u Donjim krajima jer su Ključ i Kleis

¹³⁴ *CD IV*, (208) 239, „Item confirmamus ex certa sciencia et approbamus, et ex novo conferimus ecclesie Boznensi et episcopo possessiones in Vozora, quas Nyurzlaus banus de Bozna propter diversas iniurias et dampna data eidem ecclesie dedit, tradidit et perpetuo assignavit de nostra voluntate, connivencia et consensu, volentes expresse, quod episcopus et capitulum decimas in **Vozora, in Sou, in Olfeld** et alliis supis more aliarum ecclesiarum de Hungaria...“

¹³⁵ *MH*, 386-387; *CD II*, (189) 193; *CD II*, 251-252, br. 237, splitski nadbiskup držao je 1192. Livno, Cetinu, Klis, Poljica (*Polici*), Mosor, Omiš sve do Makarske i područje do Neretve uključujući čitavu Rastoku (*Rastizam*).

¹³⁶ *Cinammus*: 248-249, „Kad je Ivan Duka stavio Dalmaciju pod vlast Romeja, Nikefor Chalupa, kako mu je zapovijedio car, preuzeo je upravu nad njome. Jer on je još ranije bio poslan s vojskom da ju stavi pod svoju vlast silom ili milom. Ova provincija je bila baština Bele dodijeljena mu od Ugra. On je prema tome prešao granice zemlje Srba nakon što je cijela vojska došla u Dalmaciju, i ubrzo stavio većinu nje pod carevu kontrolu. Tada su pod vlast Romeja došli Trogir i Šibenik, pored toga i Split i narod Kačića, čuveni grad Diokleju, osnovan od cara Dioklecijana, Skradin, Ostrovicu, Salonu i sve ostale gradove koji se nalaze u dalmatskoj zemlji, u svemu njih 57, tako se svršiše događaji u Dalmaciji.“

¹³⁷ *DŽINO 2023a*: 201-202, Edikt je bio postavljen u Hagiji Sofji. Car na početku edikta navodi svoje titule uključujući *dalmaticos, ougrikos, bosthnikos i krobatikos* u linijama 4 do 5. Drugi izvor bizantskog osvojenja Bosne jest panegirik Mihajla Anhijalskog, kasnijega patrijarha Konstantinopola (1170-1178) koji je napisao za cara Emanuela. U linijama 555-583 implicira se poraz Mađara koji su prekršili ugovor kojim je Bizantu bio dan Srijem, Hrvatska i Bosna. Godina tog panegirika mogla je biti 1165. ili 1167. Mihajlo Anhijalski kaže „i Hrvat i Bosanac neka budu upisani u tablice Romeja“; Slično i u *GOLDSTEIN 1997*: 20.

¹³⁸ *GOLDSTEIN 1997*: 14-15.

istoznačnice. Hrvatsko-ugarska vojska pod vodstvom hrvatskog bana pokušavala je nakon toga vratiti izgubljene zemlje, ali bez značajnijeg uspjeha.¹³⁹ Bizantska administrativna organizacija bila je takva da je primorski teritorij Hrvatske stavila pod direktnu upravu bizantskog duksa u Splitu, a za kontinentalno područje nema zabilježenih nikakvih podataka osim možda jednog navoda iz Geste u kojem se u vrijeme bizantske vlasti spominje neki *ducem de Bozna*.¹⁴⁰ Ipak je najvjerojatnije da je car Emanuel područje Donjih kraja stavio pod upravu bana koji je upravljao Bosnom u njegovo ime. Dotadašnji bosanski ban Borić utočište je potražio na ugarskom dvoru i na svojim imanjima kod Požege.¹⁴¹ Hrvatski ban također je ostao na dijelu Hrvatske pod vlašću hrvatsko-mađarskoga kralja. Neki podaci iz Ljetopisa popa Dukljanina,¹⁴² iako se navodno odnose na vrijeme bugarskoga cara Petra (drugu polovicu 10. stoljeća), interferiraju s događajima iz 1165. Tako pop Dukljanin tvrdi da je ban Bijele Hrvatske opustošio Uskoplje, Luku i Plivu (područje stare hrvatske županije Plive) i u borbi natjerao bosanskog bana na bijeg ugarskome kralju te za novog bana postavio svojega unuka.¹⁴³ Čini se kao da je to izvještaj o bizantskom osvajanju Donjih kraja i postavljanju domaćega bana, lojalnoga Bizantu, za upravitelja Bosne i Donjih kraja. Nestankom bizantske vlasti nakon 1180., teritorij pod upravom primorskoga duksa vratio se pod

¹³⁹ *Cinnamus*, 262-263, „Ne mnogo kasnije Huni riješise da nas liše Dalmacije. Različite vojske su išle, pa i onaj koji ima banski (greškom napisano *županski*) čin među njima (netko tko ima vlast nakon kralja u narodu), ali ne uspješe ratom tamo ništa postići nego se, zarobivši Halupu, povukoše. Odmah ću ispričati kako se to Nikeforu dogodilo. Kad je on saznao da je hunska vojska stigla u zemlju, izađe iz Splita s malobrojnim vojnim odredom. Dok su bili u pokretu, najveći broj njegovih pratilaca stalno se malo po malo osipao, pa ostaviše čovjeka kao lak plijen za neprijatelja. Oni ga opkoliše i zarobiše ga, iako je pružio žilav otpor.“

¹⁴⁰ „Quem quidem postmodum adversus **ducem de Bozna** cum exercitu rex transmittit. Quo devicto ad regem reversus cum favore de cetero pertractatur.“ Kaže se da je u doba ugarskog kralja Stjepana III. rodonačelnik ugarske obitelji Keled kao izbjeglica iz Njemačke bio poslan u rat protiv *ducem de Bozna* koji je prema mišljenju N. Klaić bio bizantski činovnik, a ne ban. (N. KLAJIĆ 1994: 65)

¹⁴¹ N. KLAJIĆ 1994: 65-69.

¹⁴² LJPĐ je možda nastao za vrijeme Emanuelove vlasti nad Bosnom i istočnim dijelom Hrvatske. Za različita mišljenja o vremenu nastanka LJPĐ pogledati u KOWALSKI 2021 i DŽINO 2023a: 23-26.

¹⁴³ *LJPĐ*, XXVIII-XXIX, 73, „Posquam autem creverunt pueri, misit Tiscemirus filium suum socere suo, qui Croatiam Albam dominabatur, mandans ez, ut congregaret populum et iret supra banum Bosnae... Cresimirus autem frater eius, cum avunculo pugnant, praedaverunt Uscople et Luca et Pleva. Banus autem Bosnae, videns quod ante eos stare neguibat ad pugnam, fugit ad regem Ungariae. Deinde Cresimirus cepit totam Bosnam et dominavit eam. Defuncto etiam patre matris suae, dominavit Croatiam Albam.“ U prijevodu: „Kad su dječaci porasli, Tišemir pošalje svoga sina tastu svome, koji je vladao u Bijeloj Hrvatskoj, i naredi mu, da pribere vojsci i pođe na bosanskoga bana [...] Brat njegov Krešimir, ratujući zajedno s ujakom (djedom), opustoše Uskoplje i Luku i Plevu. Bosanski pak ban, videći da se ne može s njime mjeriti u borbi, pobjegne k ugarskom kralju. Potom zauzme Krešimir cijelu Bosnu i vladaše njome. A kad umre otac njegove majke, zavlada Bijelom Hrvatskom.“

upravu hrvatskoga bana, ali iz nepoznatih razloga ne i Donji kraji koji su ostali pod upravom bosanskoga bana. Zašto je do toga došlo možda objašnjavaju podaci koji nagovještaju da je taj bosanski ban osvojene dijelove Donjih kraja dobio u nasljednu baštinu. Ban Prijezda tako u darovnici iz 1287. navodi čitav teritorij župe Zemljenik kao svoju obiteljsku baštinu: „*quibus predecessores nostri et nos possedimus hucusque*“.¹⁴⁴ Isto se vjerojatno odnosilo i na župe Banicu i Vrbanju jer ih ban Stjepan II. Kotromanić daruje knezu Vukoslavu Hrvatiniću.¹⁴⁵

Čini se da je upravo zbog Donjih kraja bilo potrebno 1187. prvi put i od strane samog pape navesti poseban dodatak u službenu formulaciju područja pod upravom Dubrovačke nadbiskupije: „*regnum Seruilie, quod est Bosna*“.¹⁴⁶ Objašnjenje da se Srbija u toj formulaciji odnosi na Bosnu još 1167. nije postojalo jer nitko nije dvojio je li Bosna dio Srbije.¹⁴⁶ Do problema je došlo tek kada se ingerencija Dubrovačke nadbiskupije nad Bosnom na temelju formulacije *regnum Seruilie* nastojala primijeniti i na Donje kraje, a oni očigledno nisu bili smatrani dijelom Srbije jer nikada prije toga nisu bili u sastavu Bosne.¹⁴⁷ Taj papin dodatak indirektno dokazuje da je to područje do druge polovice 12. stoljeća politički pripadalo Hrvatskoj, a u crkvenom smislu barem nominalno svojim južnim dijelom Splitskoj nadbiskupiji i sjevernim Zagrebačkoj biskupiji.¹⁴⁸ Zbog širenja vlasti bosanskoga bana na Donje kraje došlo je i do širenja Bosanske biskupije kao sufragana Dubrovačke nadbiskupije na štetu Splitske nadbiskupije i Zagrebačke biskupije. Bosna je zaista od samih početaka do 13. stoljeća izvana,¹⁴⁹ a čini se i

¹⁴⁴ CD VI, 588.

¹⁴⁵ THALLOCY, 7-10, 1326. ban Stjepan II. Kotromanić daruje župu Vrbanju s gradom Kotorom i župu Banicu s gradom Ključem Vukoslavu Hrvatiniću; ban Tvrtko I. župu Plivu i grad Sokol 1366. Vukcu Hrvatiniću; Naziv za župu Banicu zaista sugerira da je to prvotno bila banova zemlja.

¹⁴⁶ CD II, 111, 1167.: „*regnum Zachulmie, regnum Seruilie ac regnum Tribunie*“.

¹⁴⁷ CD II, 207; do 1252: CD IV, 482, U pismu pape Urbana iz 1187. navodi se prvi put izričaj: „*regnum Zachulmie, regnum Seruilie, quod est Bosna, ac regnum Tribunie*“ pod upravom dubrovačke nadbiskupije; Prije toga Bosna se nije posebno navodila, već se smatralo da je ona pod Srbijom: CD I, 61; 1076., 1022., „*regno Lachomis, Sorbulia et Tribunia*“; CD I, 143, „*regno Zaculmi, et Sorbuli et Tribunia*“, itd. sve do 1167.

¹⁴⁸ Sjeverni dio Donjih kraja (župe Zemljenik, Sana i Vrbanja) prije bizantske vlasti vjerojatno su pripadale Zagrebačkoj biskupiji, a ostalo područje Splitskoj nadbiskupiji (župe Pliva, Luka, Lužac i Uskoplje).

¹⁴⁹ U Bizantu se Bosna smatrala posebnim dijelom Srbije od 10. do 12. stoljeća: DAI I: 32, Zemljica Bosna je navedena kao poseban dio Srbije; *Cinnamus*, 104, navodi se da je Bosna odvojena od ostale Srbije rijekom Drinom: „Kad je stigao blizu Save odatle je skrenuo prema drugoj rijeci, zvanj Drina, koja, izljevajući se negdje odozgor, dijeli Bosnu od ostale Srbije. Bosna, međutim, nije pod zapovjedništvom arhižupana, već je narod susjedan Srbima koji priznaje i svoje vlastite običaje i vlastiti način upravljanja.“; I u Ljetopisu popa Dukljanina Bosna je zapadni dio Srbije. CD II, 207, Gledajući iz Dubrovnika i iz Vatikana Bosna je samo poseban dio Srbije: „*regnum Seruilie, quod est Bosna*“. Ovaj izraz pojavljuje se samo do 1252: CD IV, 482, „*regnum Servilie, quod est Bosna*“.

iznutra,¹⁵⁰ smatrana posebnim dijelom Srbije.¹⁵¹ Najbolje takvo teritorijalno poimanje čitavoga područja tijekom 12. stoljeća oslikava Ljetopis popa Dukljanina.¹⁵² Prema njemu Bosna kao zapadni dio Srbije prostirala se od Drine na istoku do *mons Pini* na zapadu. Ova planina nalazila se na granici Bosne s Donjim krajima te se najvjerojatnije u vezi nje mislilo na Borju planinu između Kotor Varoši i Žepča.¹⁵³ Nakon što se Bosna proširila preko *mons Pini*, tj. na Donje kraje, nastale su nove političke okolnosti koje su s vremenom izazvale tektonske promjene u cijeloj Bosni. Domaći hrvatski plemići iz Donjih kraja od roda Hrvatinića uzdigli su se krajem 13. stoljeća, u vrijeme kneza Hrvatina, sina kneza Stjepana, uz pomoć hrvatskoga bana Pavla Šubića. Prema navodu iz darovnice bana Stjepana II. Kotromanića, rod Hrvatinića bio je porijeklom iz župe Lušci koja je, kako smo vidjeli, pokrivala pobrđe Srnetice, Šiša gore i Grmeča, tj. Petrovog Gvozda.¹⁵⁴ To je po svemu sudeći bila jedna od rijetkih župa Donjih kraja koja nije pripadala nasljednoj baštini bosanskoga bana. Iako nema izravnih dokaza, Hrvatinići su možda potekli od plemena Saničana (*generatione de Zanicha*)¹⁵⁵ iz Sanice, roda koji je za hrvatsku državu tradicionalno imao posebna prava na vrlo važan Bravski prolaz preko prijevoja Oklinci. Konačno vezanje Hrvatinića uz Bosnu u događajima nakon smrti Pavla Šubića i kneza Hrvatina oko 1315. bio je odlučni

¹⁵⁰ MS, 24-25, Isprava bana Mateja Ninoslava iz 1230-1249: „A se ješte: ako věrouje Sr̃blinẽ Vlahu, da se pri pređь knezemь; ako věruje Vlahь Sr̃blinẽ, da se pri pređь banomь, a inomu Vlahu da ne bude izma.“; MS, 33, Isprava Mateja Ninoslava iz 1249: „i se ošte: ako veruje Serblinь Vlahu, da se pri pređь knezemь dubrovьčkimь; i jako věruje Vlahь Serblina, da se pri pređь banomь; i inomu Vlahu i inomu Serblinu da ne isьma; i da ne nikere izьma na inago Serblina ni na inago Vlahu liše na samoga isьca.“.

¹⁵¹ DŽINO 2023b: 13-14, Danijel Džino zastupa slično mišljenje da je u ranijim stoljećima srpstvo u Bosni imalo veći značaj koji je s vremenom nestao jer je polaganje prava na srpski etnonim mnogo uspješnije koristila elita druge države - raški Srbi.

¹⁵² LJPD IX, 53-55, „...secundum cursum aquarum, quae a montanis fluunt et intrant in mare contra meridianam plagam, **Maritima** vocavit; aquas vero, quae a montanis fluunt contra septentrionalem plagam et intrant in magnum flumen Donavi, vocavit **Surbia**. Deinde Maritima in duas divisit provincias: a loco **Dalmae**, ubi rex tunc manebat et synodus tunc facta est, usque ad Valdevino vocavit **Croatiam Albam**, quae et **inferior Dalmatia** dicitur...Item ab eodem loco Dalmae usque Bambalonam civitatem, qua nunc dicitur Dyrachium, **Croatiam Rubeam** vocavit, quae et **superior Dalmatia** dicitur... **Surbiam** autem, quae et **Transmontana** dicitur, in duas divisit provincias: unam a magno flumine **Drina** contra occidentalem plagam usque ad **montem Pini**, quam et **Bosnam** vocavit, alteram vero ab eodem flumine **Drina** contra orientalem plagam usque ad Lapiam et ad paludem Labeatidem quam **Rassam** vocavit.“

¹⁵³ Ta planina se zapravo nalazila na mjestu gdje su se približavale granice 4 zemlje: Bosne, Donjih kraja, Usore i Slavonije.

¹⁵⁴ THALLOCY, 11, „Gi milostь naju knezu Vьkoslavu, sinu kneza Hrvatina klučьkoga, jere ostavi hrvatskoga gospodina i Bapišice naju milosti dila, i dasva knezu Vьkoslavu za jegovu virnu službu dvi župi, Banice i Vrbьbanu, ot meje do meje i u niju dva grada, Kluč i Kotoгь [...] **Je od Lužьсь, otkoli je Vьkoslavь pristupilь kь nam**“

¹⁵⁵ THALLOCY, 327-328.

čimbenik koji je uzrokovao odmak Bosne od njezine dotadašnje povezanosti sa Srbijom te se ona nakon toga počela i kulturno razvijati kao posve samosvojna zemlja, a njezina odabrana elita počela je za sebe prisvajati naziv Bošnjani.¹⁵⁶

Zaključak

Područje u zaleđu županija Pset i Pliva Hrvatska je stekla tek u 10. stoljeću nakon događaja izazvanih provalom Mađara. Prethodno je to područje između Grmeča i Kozare bilo u sastavu Donje Panonije jer arheološki nalazi svjedoče o snažnoj integriranosti domaćeg stanovništva u bjelobrdski, tj. panonski kulturni kompleks, uz značajne utjecaje iz hrvatskoga jadranskog prostora. To područje bilo je bogato željeznom rudačom te je u hrvatskoj državi imalo poseban položaj zbog ekonomskog, prometnog i vojnog značenja, a najvjerojatnije je dobilo status kraljevskog posjeda. Preko njega su prolazile glavne ceste iz Panonije u Dalmaciju koje je hrvatska država namjerno usmjeravala poprečno preko Dinarskog gorja kako bi mogla lakše organizirati obranu. Planine na mjestu gdje je glavni prometni pravac (nastavak tzv. ceste kralja Kolomana) prelazio iz nizinskog dijela u dinarski masiv nazivale su se Gvozd jer su one kao zagvozda, ključ ili klin, što je bilo primarno značenje riječi gvozd, simbolički zatvarale i otvarale prolaz prema jezgri Hrvatske. To mjesto prema provedenoj analizi u ovom prilogu nalazilo se kod grada Ključa i brda Gvozdac, tj. na prolazu između dinarskih planina Grmeča, Šiša gore i Srnetice. U skladu s navodom Tome Arhiđakona o otporu hrvatskih rodova na koji je kralj Ladislav naišao nakon Željeznih Alpi, tj. nakon Petrova Gvozda prema moru, možemo zaključiti da je hrvatska država ispred ključnih cestovnih prijevoja pozicionirala vojne posade određenih rodova, koje su imale zadatak čuvati prilaze njezinoj jezgri. Tako su vjerojatno preci plemenitih Saničana imali zadatak čuvati prilaze na mjestu Petrova Gvozda slično kao što je i pleme Kolunića isti zadatak imalo kod sljedećeg prijevoja Oštrej, na cesti prema Kninu, ili kao što je pleme Glamočana slično bilo postavljeno na cesti prema Splitu, između prijevoja Mlinište i Priluka. Jedanaest županija i jedna banovina, kako je to navedeno u *DAI*, činile su u zbroju simboličnu brojku od 12 predstavnika za stolom pred

¹⁵⁶ *MS*, 101-103, Najbolji svjedok te transformacije je promjena koja se dogodila s pojmovima *Srbli*n i *Vlah* u poveljama bana Mateja Ninoslava od 1230. do 1249. Oni su u povelji bana Stjepana II. Kotromanića iz 1322. zamijenjeni pojmovima *Bošnjani*n i *Dubrovčani*n. Isprava bana Stjepana II. Kotromanića iz 1322. o starim običajima između Bosne i Dubrovnika: „Ako ima Dubrovčanin̄ koju pravdu na Bošnjaninu, da ga pozove prěđь gospodina bana... ako li govori Bošnjanin̄ na Dubrovčanina, da ga pozove prěđь Dubrovčani na poredu... a kto Dubrovčanin̄ ubije alli posječe u Bosni illi Bošnjanin̄ Dubrovčanina, tai pravda da je prěđь gospodinom̄ь banom̄ь... ako bude svada Bošnjanina z Dubrovčaninom̄ь u Dubrovnici, da sudi knezь dubrovački...“.

hrvatskim kraljem što je argument da su to bile zaista sve županije i banovine u Hrvatskoj u vrijeme pisanja *DAI*.¹⁵⁷ Simbolika broja 12 čini se dobro potvrđena u izvorima i vjerojatno se vodilo računa o njoj i prilikom teritorijalne organizacije.¹⁵⁸ Iako ne postoje dokazi za to, područje u zaleđu Gvozda, odnosno u zaleđu županija Plive i Pseta vjerojatno je zaista pokrivala županija Imota. Međutim, ovaj naziv nije bio stabilan te je s vremenom to područje osim Imote, naziva koji možda datira iz rimskog doba, dobivalo i druge srodne nazive, kao što su Mezija (zemlja Mezeja), ili opisno kao „ultra Alpes ferreas usque ad confinia Zagrabie“ („preko Željeznih Alpi do granica Zagreba“) ili kao „silva que dicitur Peturgoz“ („šuma zvana Petrov Gvozd“). Pošto su u 12. stoljeću Donji kraji bili pripojeni Bosni, na području od Grmeča do Kozare formirala se donjoslavonska županija Sana, a Gvozd je još neko vrijeme uglavnom samo u pravnim izričajima figurirao kao metafora granice između Hrvatske i Slavonije.

¹⁵⁷ Suprotno mišljenje iznijeli su DZINO 2010: 191, n55; GOLDSTEIN 1995: 157; SMILJANIĆ 2007: 36, n14. Ali to su iznijeli zato što su mislili da popis u *DAI* „nije cjeloviti popis županija“ zbog „njihova topografskoga razmještaja“, bez županija u unutrašnjosti.

¹⁵⁸ Misli se na 12 hrvatskih plemena; u Trpimirovoj su povelji kao svjedoci sedmorica župana i pet dvorjana, dakle njih dvanaest; u Mutimirovoj povelji navedeno je dvanaest župana kao svjedoka; zaklinjanje kralja Petra Krešimira IV. pred dvanaest župana prisežnika - Korčulanski kodeks: „Iurans cum duodecim suis iuppanis“ (MARGETIĆ 2000a: 76); BRKOVIĆ 1994.

Popis kratica objavljenih izvora

- Bečka ilustrirana kronika*: https://web.archive.org/web/20120304111134/http://konyv-e.hu/pdf/Chronica_Picta.pdf, (posjet 23.8.2024)
- Cassiodorus*, *Variae* III, <https://www.thelatinlibrary.com/cassiodorus/varia3.shtml> (posjet 13.9.2024)
- CD I: KOSTREŃIĆ, Marko 1967. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, JAZU. Zagreb: Izdavački zavod JAZU.
- CD II: SMIČIKLAS, Tadija 1904. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare.
- CD III: SMIČIKLAS, Tadija 1905. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare .
- CD IV: SMIČIKLAS, Tadija 1906. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare.
- CD V: SMIČIKLAS, Tadija 1907. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare.
- CD VI: SMIČIKLAS, Tadija 1908. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare.
- CD VII: SMIČIKLAS, Tadija 1909. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare.
- CD VIII: SMIČIKLAS, Tadija 1910. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare.
- CD IX: SMIČIKLAS, Tadija 1911. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae Slavoniae*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare.
- CD XIV: SMIČIKLAS, Tadija 1916. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae Slavoniae*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare.
- CD XVI: SMIČIKLAS, Tadija 1976. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagreb: JAZU.
- Cedrenus*: NIEBUHR II, B.G. 1839. *Georgius Cedrenus Tom II*, [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae]. Bonnae: impensis E. Weberi.
- CIL*: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin-Brandenburg: Academy of Sciences and Humanities.
- CIL* III: ur. MOMMSEN. 1873. *Th. Corpus Inscriptionum Latinarum III. Supplementa 1889-1902*. Berlin.
- Cinnamus*: NIEBUHR II, B.G. 1836. *Ioannis Cinnami*, [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae]. Bonnae: Impensis E. Weberi.
- DAI* I: MORAVCSIK, Gyula, R. H. M. JENKINS,. 1967. *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae I]. Washington: Dumbarton Oaks.
- DAI* II: JENKINS, Romilly J. H. (et al.), ed. 1962. *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio vol. II – Commentary*. London: The Athlone Press.

- FEJER* II: FEJER, Georgi. 1829. *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II*. Budapest: Typis typogr. Regiae universitatis Ungaricae.
- Geographica*: Ed. J.D'ANGELO.1525. *Claudii Ptolemaei Geographicae enarrationis, L. VIII*. Argentoragi [Strasbourg]: Iohannes Grieningerus, communibus Iohannis Koberger impensis excudebat.
- GERj*: Alemko GLUHAK. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Gesta*: RADY, Martin, László VESZPRÉMY. 2010. Anonymus and Master Roger. Anonymi Bele regis notarii, *Gesta Hungarorum*; Anonymus, Notary of King Béla, *The Deeds of the Hungarians*. [Central European Medieval Texts, Volume 5]. Budapest–New York: Central European University Press.
- HS*: PERIĆ, Olga, KARBIĆ, Damir, MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana, ROSS SWEENEY, James. 2006. Thomae Archidiaconi Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, Archdeacon Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*. Budapest – New York: Central European University Press.
- ILS* : DESSAU, H. 1892-1916. *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin.
- Itinerarium Antonini* : PARTHEY-M, G., F. Nicolai PINDER. 1848. *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, 1-234. Berlin: Berolini, Impensis Friderici Nicolai.
- ILJug*: ur.. ŠAŠEL, A. et J. 1963-1986. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt, *Situla* 5, Ljubljana 1963 (br. 1-451); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt, *Situla* 19, Ljubljana 1978 (br. 452–1222); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, *Situla* 25, Ljubljana 1986 (br. 1223-3128).
- LJPD*: MENCINGER, Stjepan, Vjekoslav ŠTEFANIĆ, Vladimir MOŠIN. 1950. Ljetopis popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika“. Zagreb: Matica Hrvatska.
- MCJ* I: ŠKRIVANIĆ, Gavro A. 1974. *Monumenta cartographica Jugoslaviae I: antičke karte*, [Posebna izdanja knj. 17]. Beograd: Narodna knjiga.
- MH*: ENDLICHER, Stephan. 1849. *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Sangalli, Scheitlin & Zollikofer.
- MS*: MIKLOSICH; Franz. 1858. *Monumenta Serbica*. Vienna: Apud Guilelmum Braumüller.
- Plinius*: MAYHOFF, Karl Friedrich Theodor. 1906. Pliny the Elder. *Naturalis Historia*. Lipsiae: Teubner, Perseus Digital Library.
- Rav*: PINDER, Eduard MORITZ, Gustav PARTHEY. 1860. *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*. Berlin: In aedibus Friderici Nicolai.
- SRH*: *Scriptores rerum Hungaricarum. I.-II.* ed. Szentpétery, E. Budapestini, 1937.1938. Budapest: Acad. Litter. Hungarica.
- THALLOCY*: THALLOCY, Ludwig von. 1914. *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter*. München und Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- THALLOCY-BARABAS*: THALLOCY, Lajos, Samu BARABAS. 1897. *Codex Diplomaticus comitem de Blagay*. Monumenta Hungariae Historica. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

- Theophanes*: IMMANUELIS BEKKERI. 1838. *Theophanes continuatus; Ioannes Came-niata; Symeon Magister; Georgius Monachus*. Bonnae: Impensis E. Weberi.
- ThLL: Thesvarvs Lingvae Latinae*, <https://thesaurus.badw.de/en/tll-digital/tll-open-access.html>
- TOM I*: TOMAŠIĆ, Nikola. 1918. Constantini Imp. Porphyrogeniti de administrando imperio liber, *Vjesnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga zemaljskog arkiva*, 20, sv. 1 i 2, ur. I. Bojničić, 23-91. Zagreb: Tisak Kralj. zemaljske tiskare.
- TOM II*: TOMAŠIĆ, Nikola. 1928. Constantini Imp. Porphyrogeniti de administrando imperio liber (Nastavak i svršetak), *Vjesnik kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga zemaljskog arkiva*, III, ur. E. Laszowski, 1-70. Zagreb: Tisak zaklade tiskare Narodnih novina.
- Zonaras*: NIEBUHR II, C. F. 1897. *Ioannis Zonarae Annales*. [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae]. Rec. Mauricii Pinderi. Bonnae: Impensis E. Weberi.

Literatura

- ALIMOV, Denis Jevgenjevič. 2015. Hrvati, kult Peruna i slavenski gentilizam (Komentari na hipotezu Ante Miloševića o identitetu Porina i Peruna). *Starohrvatska prosvjeta* III. serija - svezak 42, 141-164. Split.
- ANČIĆ, Mladen. 1996. Vlastelinstvo hrvatskoga hercega u Gorskoj županiji. *Povijesni prilozi*, Vol 15. No. 15, 201-240. Zagreb.
- ANTOLJAK, Stjepan. 1942. *Pregled hrvatske povijesti*. Zagreb: Tisak i naklada Knjižare St. Kugli
- BASLER, Đuro. 1972. *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- BASLER, Đuro. 1977. Naselje uz metalurški pogon u dolini rijeke Japre. U *Materijali XIII (Simpozijum Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima, Varaždin 1975)*, 137-146, Savez arheoloških društava Jugoslavije. Beograd.
- BEŠLAGIĆ, Šefik. 1982. *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: „Veselin Masleša“.
- BELAJ, Vitomir. 2007. *Hod kroz godinu*. Golden marketing - Tehnička knjiga. Zagreb
- BOJANOVSKI, Ivo. 1972. Sokol na Plivi, *Naše starine* XIII. Sarajevo.
- BOJANOVSKI, Ivo. 1974. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Djela Knjiga XLVII, Knjiga 2. Sarajevo: ANUBIH.
- BOJANOVSKI, Ivo. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: ANUBIH.
- BOKAN, Branko J. 1974. *Opština Sanski Most, dio I do jula 1941. g.* Sanski Most: NIGP „Borba“, OOUR „Ekonomska politika“ i Skupština opštine.
- BRKOVIĆ, Milko. 1994. Svjedoci u ispravama hrvatskih narodnih vladara. *Croatica Christiana periodica*, Vol. 18, No. 34, 51-78. Zagreb.
- CESARIK, Nikola, Ivo GLAVAŠ. 2018. Novootkrivena trasa rimske komunikacije od Burna do Kapitula i problem ceste ad imum montem ditonium ulcirum. U *Zbornik*

radova: *Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme augusta i njegovih nasljednika Zagreb 2014*, 353-360. Zagreb.

- ČOVIĆ, Borivoj. 1973. Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini. U *Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od praistorije do početka XX vijeka*. Izdanja Muzeja grada Zenice 1999, 57-88. Zenica.
- ĆEMAN, Mirza Hasan. 2011. Urbane intervencije osmanske vlasti na području zapadne Bosne i pitanje osnivanja naselja Bosanski Petrovac. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sv. 18. br. 32, 163-215. Sarajevo.
- DEDIĆ, Enes. 2022. *Županija Sana i njezini robovi u drugoj polovini 13. stoljeća, Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 54, br. 2, 29-48. Zagreb.
- DEMO, Željko. 2009. *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeve Bara (X.-XI. stoljeće)*. [Katalozi i monografije Arheološkoga muzeja u Zagrebu Sv. VI/1-2]. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.
- DODIG, Radoslav. 2015. Podrijetlo imena Imotski. U *Znanstveni skup: Istraživanja u Imotskoj krajini, Imotski. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. 29. God. 2011: 113-125. Zagreb.
- DUJMOVIĆ, Danko. 2016. Cesta kralja Kolomana u zapadnom međuriječju Save i Drave. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* Vol. 48, 245-272, Zagreb.
- DUŠANIĆ, Slobodan. 2004. Roman mining in Illyricum: historical aspects, *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana*. Atti del convegno internazionale, 2003, 247-270. Cividale del Friuli.
- ĐERMEK, Anđelko. 2015. Položaj županije τὰ Ἡμεῖς Konstantina Porfirogeneta. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* Vol. 47, No. 2. 619-640. Zagreb.
- ĐERMEK, Anđelko. 2018, The Distribution of pre-Christian Sacred Sites in the Zaprešić area. U *Proceedings of the 3rd International Scientific Conference of Medieval Archaeology: Sacralization of Landscape and Sacred Places, Zagreb 2016 - Zbornik Instituta za arheologiju*, Vol. 10, 45-68. Zagreb.
- DŽINO, Danijel. 2010. *Becoming Slav, Becoming Croat, Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*. Vol 12. Leiden-Boston: Brill.
- DŽINO, Danijel. 2023a. *Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450–1200. Beyond Myths. Studies in Medieval History and Culture*. London - New York: Routledge.
- DŽINO, Danijel. 2023b. Early Medieval Serbs in the Balkans, Reconsideration of the Evidence. *Historical Studies on Central Europe* 3, no. 1, 4–25. Budapest.
- FERJANČIĆ, Božidar. 1959. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, sv. II, Beograd: Vizantološki Institut SANU.
- GLAVAŠ, Ivo. 2016. Zabluda o petoj Dolabelinoj ploči iz Salone - natpis CIL 3, 3199 = 10157, *Tusculum* 9, 7-12. Solin.
- GOLDSTEIN, Ivo. 1994. Povezanost hrvatskih zemalja u ranom srednjemu vijeku i lokacija bitke na Gvozdu 1097. godine. *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 27, 17-28. Zagreb.

- GOLDSTEIN, Ivo. 1995. *Hrvatski srednji vijek*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- GOLDSTEIN, Ivo. 1997. Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol 30, 9-28. Zagreb.
- GRAČANIN, Hrvoje. 2015. Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' *Variae*. *Povijesni prilozi*, Vol. 34 No. 49, 9-80. Zagreb.
- GUDELJ, Ljubomir. 2000. Proložac Donji Izvješće o istraživanjima lokaliteta kod crkve Sv. Mihovila u Postranju. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 27, 129-146. Split.
- GUNJAČA, Stjepan. 1978. „Gvozd“ u ratovima Arpadovića u Hrvatskoj potkraj XI. stoljeća, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji IV*, 99-203. Zagreb.
- HÖRMANN (HERMAN), Konstantin. 1890. Dva rimska natpisa iz Bosne, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knjiga III, Godina II, 306-307. Sarajevo.
- HIRT, Alfred Michael. 2010. *Imperial mines and quarries in the Roman world: organizational aspects, 27 BC–AD 235*, Oxford: University Press.
- HOLZER, Georg. 2011. *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*. Zagreb: Posebna izdanja Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- IMAMOVIĆ, Enver. 1999. Područje Šipova u najstarijem razdoblju. U *Zbornik radova sa prvog naučnog simpozija „Bošnjaci Šipova kroz historiju“*, Sarajevo 1998. Zenica: Graforad.
- IVŠIĆ, Dubravka. 2013. *Predslavenski sloj u hrvatskoj toponimiji*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet Rijeka.
- JALIMAM, Salih. 1999. Područje Šipova u srednjem vijeku. U *Zbornik radova sa prvog naučnog simpozija „Bošnjaci Šipova kroz historiju“*, Sarajevo 1998. Zenica: Graforad.
- JUKIĆ, Ivan Frano. 1953. *Putopisi i istorisko-etnografski radovi (1842. - 1847)*. Pisci Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Svjetlost.
- JUNAČKE PJESME (MUHAMEDOVSKJE). 1898. *Hrvatske narodne pjesme, Odio prvi, Junačke pjesme (muhamedovske)*, Knjiga treća. Uredio Luka Marjanović. Zagreb: Matica Hrvatska, Tisak Karla Albrechta.
- JURČEVIĆ, Ante. 2011. Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine, *Starohrvatska prosvjeta* III. serija – svezak 38, 111-147. Split.
- KARANOVIĆ, Milan. 1936. Granice srednjovjekovne bosanske župe Zemljanik. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sv. I, Godina XLVIII, 27-36. Sarajevo.
- KATIČIĆ, Radoslav. 1976. *Ancient Languages of the Balkans*, Part One, The Hague – Paris: Mouton.
- KATIČIĆ, Radoslav. 1985. „Bog Hrvata“ u Konstantina Porfirogeneta. U *Zbornik u čast Petru Skoku o stotoj obljetnici rođenja (1881-1956)*, Zagreb, 1985, str. 237-247. Zagreb.
- KATIČIĆ, Radoslav. 2010. *Zeleni lug; Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Mošćenička Draga: Ibis grafika – Matica Hrvatska.
- KLAIĆ, Nada. 1975. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga.
- KLAIĆ, Nada. 1976. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga.
- KLAIĆ, Nada. 1990. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus.

- KLAIĆ, Nada. 1994. *Srednjovjekovna Bosna, politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Zagreb: Eminex.
- KLAIĆ, Vjekoslav. 1901. *Povijest Hrvata*, sv. 2/2. Zagreb: Kugli i Deutsch.
- KLAIĆ, Vjekoslav. 1907. Topografske sitnice. *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 9, No. 1, 185-193. Zagreb.
- KLAIĆ, Vjekoslav. 1928. *Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić*. *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 15, No. 1, 1-12. Zagreb.
- KOWALSKI, Wawrzyniec. 2021. *The Kings of the Slavs, The Image of a Ruler in the Latin Text of The Chronicle of the Priest of Duklja*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 69. ur. Florin Curta and Dušan Zupka. Leiden – Boston: Brill.
- KOZLIČIĆ, Mithad. 2003. *Regiones flumina Unnae et Sanae in veteribus tabulis geographicis – Unsko-sansko područje na starim geografskim kartama*. Bihać: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine i Arhiva Unsko-sanskoga kantona.
- MARESIĆ, Jela. 2003. Kajkavska dijalektalna leksikografija. *Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Vol.29, No. 1, 391-406. Zagreb.
- MARGETIĆ, Luj. 2000a. *Hrvatska i crkva u srednjem vijeku*. Pravnopovijesne i povijesne studije. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- MARGETIĆ, Luj. 2000b. *Zagreb i Slavonija: izbor studija*. HAZU. Rijeka: Vitagraf.
- MARGETIĆ, Luj. 2005. Odnosi Hrvata i Mađara u ranije doba. *Starine*, knjiga 63, 1-90. Zagreb.
- MARICHAL, Robert. 1988. *Les graffites de la Graufesenque*. Paris: Editions du C.N.R.S.
- MERDANIĆ ŠAHINOVIĆ, Dženefa. 2020. Administrativno–pravno uređenje rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne u III stoljeću. *Acta Illyrica*, [Godišnjak Udruženja BATHINVS], Godina IV/Broj 4: 175-222. Sarajevo.
- MERDANIĆ, Dženefa. 2018. *Epigrafski izvori za administrativno-pravno uređenje rudarskog distrikta u sjeverozapadnoj Bosni u III stoljeću*. Završni diplomski rad, Univerzitet u Sarajevu.
- MESIHOVIĆ, Salmedin. 2011. *Antiqvi homines Bosnae*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- MESIHOVIĆ, Salmedin, Mirza KAPETANOVIĆ. 2022. Novopronađeni epigrafski spomenik princepsa Mezeja u Jajcu, *Acta Illyrica*, [Godišnjak Udruženja BATHINVS], Godina VI/Broj 6, 139-156. Sarajevo.
- MILOŠEVIĆ, Ante. 2013. Tko je Porin iz 30. glave De administrando imperio? *Starohrvatska prosvjeta* III. serija - svezak 40, 128-132. Split.
- MILOŠEVIĆ, Ante. 2018. The Products of the “Tetgis Style” from the Eastern Adriatic Hinterland, *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, 63-85, (ur.) Danijel Džino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš. Leiden – Boston: Brill.
- MRGIĆ-RADOJČIĆ, Jelena. 2002. *Donji Kraji, Krajina srednjovjekovne Bosne*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu.

- PAJUR, Franjo. 2011. Rakovečka trasa “vojničke” ili Kolomanove ceste. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 29, 23-37. Zagreb.
- PAŠALIĆ, Esad. 1954. O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija*, Sv. IX. Sarajevo.
- PAŠALIĆ, Esad. 1960. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- PATSCH, Karl. 1890. Megjašni natpis iz Bosne, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knjiga IV, Godina II, str. 367-368. Sarajevo.
- PAVLEŠ, Ranko. 2008. Cesta kralja Kolomana. *Podravina*, Vol. VII, br. 13, 63-75. Koprivnica.
- PERIŠA, Darko. 2005. Recenzija: Pejo Čošković, Susret sa zagubljenom poviješću. *Prilozi Instituta arheologije*, 22, 199-216. Zagreb.
- PETRINEC, Maja. 2012. Zapažanja o poslijekarolinškom oružju i konjaničkoj opremi s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kontekstu povijesnih zbivanja u 10. i 11. stoljeću. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 39, 71-129. Split.
- PLEŠE, Tajana (i ostali). 2017. *Petrova gora – pavlinski samostan Sv Petra*. [Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, sv. 19]. Zagreb: Printera d.o.o.
- PLETERSKI, Andrej. 2014. *Kulturni genom. Prostor in njegovi ideogrami mitične zgodbe*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- RAČKI, Franjo. 1888. Povelja bosanskoga bana Tvrtka od god. 1366, *Starine XXI*, JAZU, 81-82. Zagreb.
- RAČKI, Franjo. 1872. Popis župa zagrebačke biskupije 1334 i 1501 godine. *Starine IV*, JAZU, 201-229. Zagreb.
- RADMAN LIVAJA, Ivan. 2010. *Les plombs inscrits de Siscia, Ecole Pratique des Hautes Etudes*. Ecole Doctorale. Paris.
- ROBAK, Zbigniew. 2018. *Chronology and periodisation of imports of Carolingian military equipment in the Carpathian Basin between the eighth and the tenth centuries*, *Antaeus* 35-36, 327-344. Budapest: Academiae Scientiarum Hungaricae.
- SCHEJBAL, Berislav. 2003. Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija na jaškom municipalnom teritoriju. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 21, 95-120. Zagreb.
- SCHRAMM, Gottfried. 1981. *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrhundert n. Chr.* Stuttgart: Anton Hiersmann.
- SKARIĆ, Vladislav. 1937. Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sveska I, Godina XLIX, 37-53. Sarajevo.
- SKOK, Petar. 1954. Postanak hrvatskog Zadra. *Radovi Instituta JAZU*, 37-68. Zagreb.
- SKOK, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU.
- SMILJANIĆ, Franjo. 2007. O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. st. *Povijesni prilozi*, 33, 33-102. Zagreb.

- SOKOL, Vladimir. 2008. Petar Svačić i mjesto njegove pogibije. U *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Miljevci u prošlosti, Visovac – Drinovci*, 104-114.
- SZEBERÉNYI, Gábor. 2017. „Granice” Slavonije u 13-14. stoljeću, Napomene za prosudbu granične uloge Drave i Gvozda, *Scrinia Slavonica* 17, 419-434. Slavonski Brod.
- SZŐKE, Melinda. 2020. A latinizálás hiánya a pécsváradi apátság alapítólevelében (The Latinization and its absence in the foundation charter of Pécsvárad Abbey). *Névtani Értesítő* 42, 29-46. Budapest.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar. 1985. Prvotna simbioza Romana i Hrvata u svjetlu toponimije. *Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Vol.10-11 No.1, 147-200. Zagreb.
- ŠIŠIĆ, Ferdo. 1902. *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- ŠKEGRO, Ante. 2007. The Diocese of Baloie (Ecclesia Baloiensis), *Arheološki vestnik*, 58, 357-365. Ljubljana.
- ŠTEFANIĆ, Vjekoslav. 1969. *Hrvatska književnost srednjega vijeka*. Zagreb: Matica Hrvatska, Zora.
- ŠUGAR, Ivan. 2008. *Umiru li riječi? Hrvatska revija*, br 1, Časopis Matice Hrvatske, god. VIII, 70-79. Zagreb.
- TAKÁCS, Miklós. 2010. De administrando imperio kao izvor za ranu povijest Mađara, kao i o vezama Mađara sa susjednim narodima u 10. stoljeću. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol.42 No.1, 49-64. Zagreb.
- TOJČIĆ, Deni. 2022. O posebnom tipu trokrilne strelice, s posebnim osvrtom na rimsku provinciju Dalmaciju, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija – svezak/vol. 49, 7-65. Split.
- TOMIČIĆ, Željko. 2007. Prinos poznavanju kronologije ranosrednjovjekovnoga groblja Gomjenica kraj Prijedora. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 34, 151-197. Split
- TOMIČIĆ, Željko. 2000. Istraživanje kronologije ranosrednjovjekovnog groblja u Mahovljanima kraj Banja Luke, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 17, 25-66, Zagreb.
- TOMIČIĆ, Željko. 2010. Spoznaje o arheološkom naslijeđu ranosrednjovjekovnog groblja na položaju Bagruša kraj Petoševaca. *Archaeologia Adriatica* IV, 117-166. Zadar.
- TOMIČIĆ, Željko. 2021. Prostor od Alpa i Jadrana do Dunava i Neretve u svjetlu materijalnih tragova inzularne umjetnosti karolinškog doba. U: *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, No. 545=55, 131-162. Zagreb.
- TONČINIĆ, Domagoj. 2011. *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*. [Katalozi i monografije 4]. Split: Arheološki muzej u Splitu.
- VINSKI, Zdenko. 1997. Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 10-11 No. 1, 143-208. Zagreb.

The Hinterland of the Croatian Medieval State

The illogicality of the description of Croatia's borders in *DAI*, which occurs if the county of Imota was located in the area of Imotski is a motivation for this research. Since we are deprived of sources that would shed more light on this problem, it will be solved in an indirect way. The starting point is the philological analysis of the name itself, whereby the ancient station of Aemate, which was located along the Vrbas River in the hinterland of Pliva County, emerged as a fruitful piece of information. It has been shown that Aemate has meanings related to iron ore at the root of the name. Namely, one can argue the development of the name from the Greek *αἰμάτινος* (*haimatinos* – bloody), connected with the name for hematite, i.e. iron ore (Greek *αἰματίτης λίθος* and Latin *lapis haematites*) whose vulgar Latin form **Ēmat-* could result in Slavic *Imot-* and be written in *DAI* as τὰ Ἴμοτα. This connection is not only philological, because the area of today's north-western Bosnia where the peregrine community of Maesaeans lived had a very great economic importance for the Roman state precisely because of the iron ore deposits. In the 1st century AD certain parts of the peregrine civitas of Maezaeians were therefore separated into mining districts - ferrarias, which were under direct imperial administration. Epigraphic monuments and votive reliefs found in Ljubija, Briševo and Japra near Prijedor bear witness to the development of ancient mining-metallurgical workshops and plants for processing iron ore (*officinae ferrariae*) from the 1st to the 3rd century AD. Archaeological findings confirm that the iron processing facilities in Blagaj Japra also flourished during the reign of Emperor Justinian I, who ruled until 565, i.e. until the appearance of the Slavs who could then take the name from the pre-Slavic population, which most likely partially survived the migrations in that deep hinterland of Dalmatia. In the geographical analysis of the mentioned area, the distribution of medieval counties from the 12th century onwards is investigated. At the same time, for the first time, the enigmatic Rčeve mentioned in the donation document of the Bosnian ban Tvrtko I. Kotromanić from 1366, in this paper is resolved as Smrčevo and placed in the area from the Smrča hill above the source of the Sana River near Gornji Vrbljani to Smrčeva kosa at mountain pass Mlinište, and on the basis of this, the position of Lužac County is determined in more detail, for which until now there was no real solutions. It is concluded that this county covered the slopes of the Srnetica, Grmeč and Šiša mountains and extended along the western borders of the Banica County. Lužac County stuck like a wedge in the area between Croatia and Slavonia after the area of Donji kraji became part of Bosnia around the time of the reign of the Byzantine emperor Emanuel I. Komnen. On the basis of the Roman road network that led through the mentioned area and on the basis of the mention of the King Koloman's road in the sources, contrary to the prevailing opinion, the conclusion is that Koloman's road from Pakrac continued via Gradiška

and Dubica through the valley of the Sana River and over the passes on the Dinaric mountains all the way to Knin, mainly on the route of the road that was a continuation of the Roman Dolabella road that led from Knin to Pannonia. Attention is drawn to the fact that the continuation of the road from Topusko through the Una valley towards Srb and Knin is undocumented in the sources. The new proposed route of the King Koloman's road resulted in a completely new location of Petrov Gvozd. The research starts again from the philological analysis of the word *gvozd*, which originally primarily meant *klin* (a wedge), and only secondarily could also refer to forest and mountain. Attention is then drawn to the word from the older Croatian lexicon *zagvozditi* with the meaning: to close a passage or door by driving a wedge. In a landscape, Gvozd symbolically closed and opened a passage or a road. Synonyms in this sense were *gora zaprta* (closed mountain, which monk known as pop Martinac recorded in 1495) and *ključ* (a key). Right on the route of the road through the Sana valley, at the point where it turns between the Dinaric mountains of Grmeč, Snetica and Šiša, there are toponyms: the old town of Ključ, the hill of Gvozdac, the pass of Oklinci/Oklinak, Petrovo vrelo (Peter's fountain) and Vrelo Kraljevac (the king's fountain). Due to their position, Ključ and Gvozdac, like wedges or keys, symbolically opened and closed the door to the core of the Croatian medieval state, and that is where Petrov Gvozd was obviously located. The symbolism and the military-strategic significance of Petrov Gvozd and the road across the Dinaric mountains to Knin is then analyzed. Regarding the adjective "Petrov" (Peter's), it should be noted that the connection with the poorly documented Croatian king Peter is secondary because the motivation originally came from Saint Peter and his keys. The oath of the Croats to Saint Peter, according to *DAI*, had an important role in this. The geostrategic unsustainability of the Una valley road for Croatia is argued. Unlike the route of the road that crossed from the Sana valley across the Dinaric mountain passes, where it was easier to organize a defense, the road through the Una valley would run along the Dinaric mountains, enabling the enemy to appear in front of Knin in no time without any problems. It is then concluded that Thomas the Archdeacon, when describing the military of king Ladislav, translated Gvozd into Latin as Iron Alps (*Alpes ferree*) because of the change in the meaning of the word *gvozd* that occurred when wooden wedges began to be replaced by iron ones and when, according to the law of synecdoche, the word *gvozdje* began to denote iron as well. The impetus for this came from the knowledge that the area from Gvozd to the north in the Sana River basin was rich in iron ore. The enigmatic Messia from King Ladislav's letter to the Benedictine abbot of Monte Cassino Oderizius is accordingly interpreted as the former land of Maezaeians, which exactly corresponds to the mentioned area that Ladislav had apparently just conquered in 1091. In support of this, attention is drawn to the privilege of King Ladislav, which he granted to the Benedictine abbey of Pécsvárad (Pécsvárad) in the Hungarian part of Baranya ("monasterium

S. Benedicti, ad radicem montis ferrei”). It is about the right to collect taxes every Saturday in the market held next to the River Sana (“fori tributum, quod iuxta fluuium Szana die Sabbathi congregator”) in the old Trgovište (*de antiquo foro*), which means that King Ladislav precisely in the so-called Messia really fulfilled some of the promises given to abbot Oderizius. Analyzing the records from the Gesta about the forest called Petrov Gvozd, the conclusion is that it referred to the hilly area located in the hinterland of Petrov Gvozd which originally belonged to Lower Pannonia, but after the invasion of the Hungarians, it was annexed to Croatia as a separate territory in the possession of the Croatian king. At the end, the events from the 12th century are analyzed that led to the annexation of the Croatian county of Pliva and the eastern part of that territory to Bosnia under the name of Donji kraji (*Partes inferiores*). On the remaining part of the Petrov Gvozd hinterland the county of Sana was formed and administratively included into Slavonia. After Donji kraji were annexed to the Bosnian diocese, the phrase was added to the title of the archbishop of Dubrovnik in 1187: “regnum Seruilie, **quod est Bosna**“. This was forced by the fact that Bosnian bishop was a suffragan of Dubrovnik at the time and by the fact that Donji kraji were never before part of Serbia. Special attention is given to the rise of the noble family Hrvatinić, who came from the Lužac County, i.e. from the area where Petrov Gvozd was originally located according to the analysis. In the hinterland, on the passes to its core maritime area, the Croatian state positioned certain clans that had the task of guarding the border, because in the report of Thomas the Archdeacon, it is written that King Ladislav from Gvozd subsequently encountered resistance from the Croatian clans. Eleven counties and one banovina as stated in the *DAI* made up the symbolic and magical number of 12 representatives at the table before the Croatian king, and it is probable that no other counties and banovinas existed in Croatia at the time the *DAI* was written. Nothing written so far contradicts the initial assumption that the area in the hinterland of Pliva and Pset or Petrov Gvozd was covered by the county of Imota although we are left without direct evidence for such a conclusion.

Key words: Imota, Aemate, Maezaecians, the King Coloman’s road, the Peter’s Gvozd, Alpes Ferree, Rčeve, Lužac, Donji kraji, Sana

Ključne riječi: Imota, Aemate, Mezeji, cesta kralja Kolomana, Petrov Gvozd, Alpes Ferree, Rčeve, Lužac, Donji kraji, Sana

Andelko Đermek
Stubička 280
10290 Zaprešić
andjelko.djermek@zg.t-com.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

56

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2024.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 56, broj 2

Izdavač / Publisher
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher
Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief
Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor
Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

*Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /
Executive Editor for Publications Exchange*
Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant
Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*